

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Факультет (навчально-науковий інститут) Історичний

Кафедра Історії України

До захисту допущено

Кафедрою історії України

протокол № від

завідувач кафедри _____ Роман ЛЮБАВСЬКИЙ

«___» _____ 202 р.

Кваліфікаційна робота

здобувача _____ другого (магістерського) _____ рівня вищої освіти
(першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

«Військові формування Великого Степового кордону на українських
територіях (1711-1864 рр.)»

(назва роботи)

Спеціальність (спеціалізація) 032 Історія та археологія

(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності - за наявності)

Освітня програма Історія та археологія

(назва освітньої програми)

Виконавець

Анастасія Зубрева

Науковий керівник

Денис Журавльов

Харків – 2025

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Характеристика історіографії, джерельної бази та методології дослідження.....	7
1.1. Характеристика історіографії.....	7
1.2. Джерела.....	21
1.3. Методологічні основи дослідження.....	27
Розділ 2. Трансформації військово-політичної сфери життя козацтва Кам'янської, Олешківської. Задунайської Січей та Азовського козацького війська.....	30
2.1. Військово-політична доля Кам'янської та Олешківської Січей у контексті Степового Кордону.....	30
2.2. Трансформація Задунайської Січі: від автономії до ліквідації.....	36
2.3. Військово-політична інтеграція Азовського козацького війська...	43
Розділ 3. Соціально-економічна та культурна сфери Кам'янської, Олешківської, Задунайської Січей та Азовського козацького війська у контексті Великого Степового кордону.....	56
3.1. Археологічні свідчення соціально-економічної адаптації Кам'янської та Олешківської Січей.....	56
3.2. Соціально-економічні та культурні трансформації Задунайської Січі.....	64
3.3. Соціально-економічні та культурні зміни в житті задунайців у Азовському козацькому війську.....	70
Висновки.....	78
Список використаних джерел та літератури.....	83

ВСТУП

На сьогодні фронтрна тематика в українській науковій спільноті отримує значний інтерес і увагу. Актуальність дослідження посилюється потребою у деконструкції російських імперських міфів, які історично використовувалися для легітимізації окупаційних і насильницьких дій. Зокрема, питання Азовського козацького війська, яке в російській традиції часто подавалося як приклад «повернення на шлях істинний», тоді як в українській історіографії іноді оцінювалося як «зрада», вимагає науково об'єктивного та неупередженого аналізу. Дана робота рішуче відходить від бінарних оцінок «добра» і «зла» та зосереджується на комплексному простеженні динаміки, мотивів і наслідків адаптації козацьких спільнот в умовах Степового Кордону, що, за концепцією, був приречений на «закриття» імперськими адміністраціями. Ми прагнемо відповісти на ключові питання: що саме спонукало ці козацькі спільноти до глибинних змін; як саме відбувалися ці трансформації та чи вдалося козацьким формуванням зберегти своє коріння і ключові елементи устрою в нових умовах.

Завдяки опрацюванню значного масиву інформації (джерел і історіографії) визначаються спільні та відмінні риси між даними суспільними організаціями, виділяється певна закономірність, простежується процес пошуку козацтвом місця на «помираючому, приреченому на «закриття» Великому Степовому кордоні. Дана спроба в українській історіографії не має відповідників, попри існування певного масиву літератури, присвяченої як козацьким військам цього періоду, так і фронтрним студіям взагалі.

Об'єктом дослідження виступають військові та соціальні формування українського козацтва, що функціонували у зоні Великого Степового кордону протягом 1711–1864 рр., а **предметом** – трансформаційний вплив Великого Степового Кордону на козацьке населення Олешківської,

Кам'янської, Задунайської Січей та Азовського козацького війська, розвиток їхнього устрою, економічної, військової, соціальної, культурної, політичної сфер життя.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1711–1864 рр. Нижня межа (1711 р.) характеризується утворенням Олешківської Січі та Кам'янської Січі, тобто періодом відходу козацтва від російської протекції та активного функціонування на Степовому кордоні під владою Кримського Ханства та Османської імперії. Верхня межа (1864 р.) фіксує офіційну ліквідацію Азовського козацького війська, яке було останнім військовим формуванням, що безпосередньо успадкувало традицію задунайців на південних кордонах.

Територіальні межі дослідження представлені територіями Кам'янської Січі, що має своє розташування на південь від с. Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл.; Олешківської Січі з розташуванням на північному сході від сучасного м. Олешки Херсонської обл. (лівий берег р. Конка); Задунайської Січі (с. Сфинту-Георге, повіт Тульча, Румунія); Азовського козацького війська у вигляді двох станиць - Микільської (наразі с. Нікольське, центр Нікольського р-ну Донецької обл.) і Покровської (с. Бойове Нікольського р-ну Донецької обл.).

Метою роботи є концептуалізація трансформаційних процесів у військових формуваннях Великого Степового кордону (Кам'янській, Олешківській, Задунайській Січах та Азовському козацькому війську) шляхом порівняльного аналізу їхньої військово-політичної, соціально-економічної та культурної сфер життя в хронологічних межах 1711–1864 рр. Для досягнення цієї мети перед дослідженням поставлено низка **завдань**:

1. Проаналізувати й систематизувати історіографічні та джерельні напрацювання щодо досліджуваних козацьких формувань у контексті фронтирних студій;
2. Здійснити порівняльний аналіз сфер життя населення Кам'янської, Олешківської, Задунайської Січей та Азовського козацького війська;

3. Охарактеризувати еволюцію та «закриття» Степового Кордону у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї в досліджуваний період (1711–1864 рр.).
4. Встановити спільні закономірності та відмінності в процесах адаптації козацьких спільнот до імперського тиску.

Наукова новизна результатів дослідження. У магістерській дипломній роботі вперше у широких хронологічних межах був здійснений комплексний аналіз трансформаційних елементів у козацьких формуваннях Кам'янської, Олешківської, Задунайської Січей та Азовського козацького війська саме у контексті функціонування Степового Кордону. У дослідженні було поєднано теоретико-методологічні принципи фронтірних студій з емпіричним базисом досліджень козацьких суспільств. Таким чином це дало можливість дослідити динаміку культурних, соціально-економічних і військово-політичних змін фронтірного середовища. Даний підхід має новаторський характер у сучасній українській історичній науці, адже не виявлено безпосередніх аналогій щодо даної теми.

Варто зазначити, що вивчення козацьких спільнот Олешківської, Кам'янської, Задунайської Січей та Азовського війська дає можливість для формування цілісної картини функціонування українського півдня як значного та невід'ємного елемента Великого Степового Кордону (Фронтиру), що дозволяє глибше дослідити регіональну динаміку даних територій у XVIII–XIX ст.

Практичне значення дослідження зумовлене тим, що основні його положення можуть використовуватися з метою написання праць з історії українського козацтва узагальнюючого характеру, зокрема у контексті наразі актуальної та популярної в науковій спільноті концепції Степового Кордону. Напрацювання та висновки дослідження можуть бути цікавими для дослідників, котрі планують поглиблено аналізувати трансформації прикордонних козацьких спільнот у XVIII–XIX ст. Результати можуть застосовуватися при викладанні певних дисциплін із соціальної, військово-

політичної та регіональної історії України, також це стосується і підготовки спецкурсів з «козацької історії» Південної України та фронтірних студій, не виключено наявність користі й при написанні публікацій науково-популярного характеру, тощо.

Очевидно, що дана тема відкриває перспективи для порівняння українського досвіду з аналогічними фронтірними ситуаціями в інших країнах (наприклад, США, Китай, Іспанія), що дає змогу «вписати» українську історію в глобальні історичні процеси.

Апробація основних положень роботи проведена на 5-й Міжнародній науково-практичній конференції «Філософія в сучасному світі» (22-24 листопада 2024 р.) з публікацією у збірнику (Зубрева А. О., Євсєєв С. Є. «Розвиток культури українських козацьких спільнот під впливом мусульманського світу на прикладі Задунайської Січі». С. 195-197)¹.

Структура роботи зумовлена необхідністю послідовного досягнення поставленої мети. Робота складається зі Вступу та трьох розділів:

1. Розділ I присвячено характеристиці історіографії, джерельної бази та методології дослідження;
2. Розділ II – порівняльному аналізу військово-політичної сфери (і її трансформацій) життя козацтва досліджуваних січей та Азовського козацького війська;
3. Розділ III – соціально-економічній та культурній сферам Кам'янської, Олешківської, Задунайської Січей та Азовського козацького війська у контексті Великого Степового кордону.

Наприкінці роботи містяться Висновки та Список використаних джерел і літератури. Повний обсяг дипломного дослідження становить 103 сторінки, із них основного тексту – 81 сторінка.

¹Зубрева А. О. Євсєєв С. Є. Розвиток культури українських козацьких спільнот під впливом мусульманського світу на прикладі Задунайської Січі. // Філософія в сучасному світі [Електронний ресурс] : матеріали 5-ї Міжнар. наук.-практ. конф., 22-24 листопада 2024 р. / ред. кол. О. О. Дольська, Я. В. Тарароєв, А. В. Кіпенський, [та ін.] ; Нац. техн. ун-т "Харків. політехн. ін-т" [та ін.]. Харків, 2024. С. 195-197.

РОЗДІЛ 1. ХАРАКТЕРИСТИКА ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Характеристика історіографії

Дослідження військових формувань Великого Степового Кордону (1711-1864 рр.) вимагає інтеграції наукових напрацювань, які традиційно класифікуються за трьома основними напрямками. Перший охоплює концептуальні студії з теорії Фронтиру, що надають широкий аналітичний інструментарій. Другий напрямок зосереджений на історії Кам'янської, Олешківської та Задунайської Січей, а третій – на дослідженні Азовського козацького війська. Такий поділ забезпечує системний огляд наукової думки. Варто розпочати характеристику історіографії з концепції Великого Степового Кордону, використання котрої поширене в історіографічних напрацюваннях безліч іноземних науковців, котрі визначають і спільні, і відмінні риси між досліджуваними Фронтирами по всьому світу.

Основоположником використання концепції «Великого фронтиру» вважається Фредерик Джексон Тернер (1861-1932 рр. життя)¹, котрий у ХІХ ст. почав досліджувати таким чином історію Північної Америки, цим самим заснувавши новий методологічний підхід. Провідною ідеєю мегаконцепції Ф. Тернера є значна рухливість Фронтиру між суспільними цивілізаційними групами. До прикладу, фронтирна ситуація у Північній Америці характеризується науковцем як результат колоніальної політики європейських переселенців, та відповідним впливом на корінне населення материка.

Напрацювання Ф. Тернера згодом отримують популярність, підтвердженням чого є створення іншими дослідниками подібних, але

¹Turner, F. J. The Frontier in American History. Barnes & Noble Digital Library. 2012.

URL: <https://www.perlego.com/book/3716164/the-frontier-in-american-history-barnes-noble-digital-library-pdf>
(дата звернення 15.05.2025).

власних концепцій. Його послідовники, такі як Гербер Юджин Болтон (1870–1953 рр.), розвивали думку про неминуче розчинення Фронтиру в суспільстві, а Волтер Прескот Вебб (1888–1963 рр.) розглядав американське прикордоння як частину ширшого європейського Великого Кордону. У ХХ ст. дискусію поглибили Вільям Гарді Мак Ніл (1917–2016 рр.), який обстоював взаємопов’язаність усіх світових кордонів, та Девід Марк Вебер (1940–2010 рр.), який трактував Фронтир як цілком самостійну соціокультурну систему¹.

У цей період не відставали від іноземних колег і вітчизняні дослідники, зокрема Іван Лисяк-Рудницький (1919-1984 рр.)² та Ярослав Дашкевич (1926-2010 рр.)³, пік наукової діяльності котрих припав на другу половину ХХ ст., та характеризувався дослідженнями стосовно адаптації концепції Великого Фронтиру на український вимір. Здебільшого даний початковий етап вирізняється наявністю активних дискусій щодо доцільності застосування нової концепції. Найвагоміший вклад у розвиток фронтирної концепції зробив Я. Дашкевич, котрий сформував теоретичне підґрунтя: «рухливість Кордону», козацтво як феномен, виділив класифікацію (біологічний, гідрографічний, соціально-економічний, етноконфесійний та етнокультурний кордони). Не можна не згадати про діяльність Михайла Грушевського (1866-1934 рр.) у напрямку встановлення козацтва у центр українського історичного наративу, як рушійної сили утворення української державності та націоналізму. Особливістю наративу дослідника стало надання козацьким утворенням емоційного забарвлення – «шукачі волі та легкої здобичі» здебільшого негативно вплинули на долю українського народу⁴. На відміну від М. Грушевського, Юрій Липа (1900-1944 рр.) перший, хто

¹Брехуненко В.А. Козаки на степовому кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. К: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 2011. С. 20.

²Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В. 2. Том I. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. К.: Основи. 1994. С. 554.

³Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (14-18 ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів. 1991. Т. ССХХІІ. С. 28-44.

⁴Грушевський М. С. Історія України-Руси. Том 1. До початку XI віка. Видавниче товариство «Книгоспілка». Нью-Йорк. 1954. С. 55-58.

продемонстрував вітчизняній науковій спільноті концепцію «Північ-Південь», а не «Захід-Схід», котра була провідною довгий час¹. До речі, наразі обидві користуються популярністю (як взаємопов'язані між собою) та будуть актуальними й надалі.

Вагомий внесок у розвиток теорії Фронтиру зробив британський вчений Оуен Латтімор (1900–1989 рр.), який у середині ХХ ст. визначив його як зону інтенсивної міжцивілізаційної та полікультурної взаємодії². Науковець займався комплексним дослідженням специфіки різних Фронтирів, зокрема й Степового фронтиру Європи³. Приділивши достатньо уваги європейсько-османському пограниччю, він зазначив про активний вплив Степового Кордону саме на внутрішній розвиток європейських держав. Головна думка: опановуванню нових територій притаманні як прогрес, так і руйнації та рабство місцевих. Цей феномен яскраво проявився у Східній Європі, де визнання російською владою козацьких привілеїв, наприклад, могло, навпаки, призводити до соціальної несвободи для частини населення. Зрештою, розвиток інфраструктури та комунікаційних зв'язків призводив до нівелювання відмінностей між імперським центром і периферією, що неминуче вело до «закриття» Фронтиру. Таким чином, Латтімор наголосив на залежності Фронтиру від цілої низки чинників, включаючи географічні, кліматичні, бактеріальні та інфраструктурні, які значно вплинули на його унікальний характер і особливості.

Сучасні українські історики, продовжуючи цей напрямок, значно поглибили розуміння специфіки Степового Кордону. Тетяна Водотика охарактеризувала Степовий Кордон як зону міжцивілізаційного, полікультурного впливу та взаємодії, визначивши його поширення на півдні

¹Липа Ю. Призначення України. Друге незмінне видання. Накладом Української Книгарні «Говерля». Нью-Йорк. 1953. С. 58-59.

²Водотика Т. С. Теорія фронтиру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики // Регіональна історія України: 36, наук. ст. К.: Інститут історії України НАН України. Вип. 6. 2012. С. 103-104.

³Водотика Т. С. Теорія фронтиру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики... С. 105.

та сході України, а також півдні сучасної Російської Федерації¹. Віктор Брехуненко, один із провідних сучасних дослідників фронтірних студій, стверджує, що український Кордон, хоча й не є унікальним явищем, містить як загальні риси подібних фронтірів (наприклад, Північнокитайського, що має давню історію взаємодії осілого і кочового населення), так і свої особливі характеристики².

У своїй праці «Козаки на степовому кордоні Європи»³ В. Брехуненко детально визначає ключові специфічні риси українського Степового Кордону, завдяки чому його висновки стали канонічними для розвитку даного напрямку. Спільним з іншими фронтами є формування козацтва як окремої, активної дійової особи Кордону, яка першою зазнала міжетнічних впливів. Це суспільство дотримувалося принципів демократії, але водночас вирізнялося специфічною соціальною ієрархією і деколи проявами насилля. Козаки використовувалися сусідніми державами як військова сила, переважно як легкоозброєна кіннота, і функціонували на самоврядних засадах.

Ключовою особливістю є географічно-територіальна основа Кордону, зумовлена поєднанням рівнинного степу, лісових масивів та розгалуженої системи річок з виходом до Чорного та Азовського морів. Ця інфраструктура, заснована на водних шляхах, сприяла активному культурному та економічному обміну. Водночас наявність плавнів, боліт та островів створювала природні бар'єри, які давали козацтву можливість жити окремо від світу, але не у повній ізоляції. Ця ситуація підтверджує «рухливість» Кордону, яка прямо залежала від балансу сил між осілими та кочовими супротивниками, що рівноцінно претендували на владу над родючими землями. Кордон також характеризується дифузивністю – відсутністю чітких центрів та тісного скупчення поселень.

¹Водотика Т. С. Теорія фронтиру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики... . С. 109.

²Брехуненко В. А. Козаки на степовому кордоні Європи... . С. 27.

³Брехуненко В. А. Козаки на степовому кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. К: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 2011. С. 503.

Ключовою відмінністю українського Кордону від, наприклад, Північноамериканського, є його низький рівень економічної вигоди для імперських держав. Наш Степовий Кордон мав переважно оборонні риси і вимагав фінансування для захисту, що нагадує ситуацію на Балканському, Північнокитайському чи Південноафриканському кордонах. Існує також важлива відмінність у сприйнятті супротивників: на українській ділянці не було поділу на «дикунство» та «цивілізацію», оскільки державні утворення кочівників (Золота Орда, Кримське Ханство) довгий час мали значний вплив на геополітичній арені. Зовсім інша ситуація була, наприклад, в Австралії, де європейські колонізатори в силу свого економічного розвитку вважали місцевих «нижчими», «відсталішими».

Концепція Ф. Тернера наразі піддається критиці, зокрема через тезу, що Північноамериканський Кордон – це джерело демократії та свободи, та здатний поглинати соціальну напругу. Український Степовий Кордон навряд чи виконував дану функцію. Можливо, це може стосуватися певного періоду XVI - першої половини XVII ст., - коли кордон тільки зароджувався та приваблював окремих відчайдушів, яким нічого було втрачати. Але через збільшення кількості козацтва, котрих контролювати стало відповідно важче, ситуація змінюється. Влада Речі Посполитої не мала зацікавлення у підтримці розвитку українського суспільства, реакція народу – козацькі повстання.

Саме згаданий нами вище О. Латтімор поєднав принципи культурної екології та фронтірні студії, завдяки чому дійшов до висновку: фронтір прямо залежить від чисельності та дій групи населення, яка на ньому поселилася. Дана суспільна взаємодія здатна набувати рис або «Кордону виключення», або «Кордону включення». Перший існує завдяки тому, що різні суспільства негативно налаштовані до перейняття культури один одного та прагнуть до повного володарювання конкурентною територією. Даний тип властивий кордонам Північної Америки, Австралії, Китаю, тощо. Другий же тип характеризується поглинанням одного суспільства іншим з повним

розчиненням першого, або ж це стосується і формування спільної спільноти. Найяскравіший приклад «Кордону включення» - російська частина Степового Кордону, де російське керівництво активно працювало над асиміляцією місцевих етнічних груп (переселення, репресії, насильницька християнізація)¹.

Степовий Кордон на українській ділянці характеризується об'єднанням рис як «виключення», так і «включення», що підтверджується запозиченням певних зручних елементів культури, торгівлею, тощо. Та одночасно з цим не відбулося утворення спільної етнічної групи, що зумовлене ментальними перешкодами сусідніх народів.

Джон Роберт Віктор Прескотт (1931-2018 рр.) визначив наявність «політичного» та «поселенського» Кордонів². «Політичний Кордон» науковець охарактеризував як той, на який не поширюється влада будь-якої держави, а протилежним є «поселенський Кордон». Наш Степовий Кордон поєднував риси обох: на ранньому етапі влада держав не поширювалася на запорозькі землі («політичний Кордон»), але в досліджуваний пізній період він набув рис «поселенського», особливо після підписання договору між Річчю Посполитою та Османською імперією у 1634 р.³. Ярослава Верменич стверджує, що чіткі межі почали формуватися після російсько-турецької угоди 1705 р., коли розширення впливу Російської імперії перетворило військовий кордон на поселенський⁴. Важливою рисою цього Кордону була наявність цивілізаційних альтернатив у вигляді Речі Посполитої, Московського царства (Російської імперії), Кримського Ханства та Османської імперії, які змагалися за панування над територією.

Отже, фронтірні студії займають вагоме місце в сучасній науці як у глобальному, так і в регіональному вимірі. Концепція фронтиру наразі не обмежується колоніальною моделлю дослідження, а має міждисциплінарний

¹Брехуненко В. А. Козаки на степовому кордоні Європи... . С. 28.

²Prescott R. V. The Geography of Frontiers and Boundaries. Routledge. London. 2014. P. 41.

³Брехуненко В.А. Козаки на степовому кордоні Європи... . С. 34.

⁴Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України, Відділ історичної регіоналістики. К.: Інститут історії України, 2015. С. 225.

характер. Дана ситуація можлива завдяки напрацюванням іноземних дослідників різних періодів: Ф. Дж. Тернера, В. Мак Ніла, О. Латтімора, Дж. Р. В. Прескотта, тощо. Українська історіографія налічує і вітчизняних науковців, котрі зуміли трансформувати західні принципи до специфіки нашого пограниччя (Я. Дашкевич, Т. Водотика, В. Брехуненко тощо). Український контекст дослідження ґрунтується на прагненні комплексного вивчення взаємовпливів козацтва, кочівників й населення імперій. Також варто відмітити, що існування спільностей між українською ділянкою Степового Кордону та світовими фронтами демонструє приналежність першого до масштабного історичного явища. Аналіз історіографії з даної теми засвідчив наявність високого потенціалу фронтірних студій у дослідженнях історії українського козацтва як об'єкта прикордонних трансформацій.

Другий напрямок історіографії зосереджений на історії досліджуваних Січей, де основою є публікації матеріалів археологічних досліджень, що дозволяють глибше зануритися у культурний, соціальний та економічний контекст життєдіяльності козацтва. Варто зазначити, що Кам'янська Січ є найбільш археологічно дослідженою, і через спільний період функціонування з Олешківською Січчю, їхній устрій має багато спільного.

У першій половині XIX ст. розпочалося дослідження території Кам'янської Січі, відколи Микола Вертильяк (власник обійстя біля Кам'янки та член Одеського товариства історії та давнини) першим провів візуальний огляд Січі¹. Згодом, у 1856 р., Олександр Афанасьєв-Чужбинський описав як саму Січ, так і прилеглий цвинтар². Культурну цінність пам'ятки вперше визначили Дмитро Яворницький та Віктор Гошкевич, причому В. Гошкевич, використовуючи напрацювання Д. Яворницького, організував перше археологічне дослідження, яке підтвердило існування часового проміжку,

¹Вертильяк М. І. Записки одесского общества истории и древностей. Т. I. Одесса, 1844. 670 с.

²Афанасьєв-Чужбинський О. С. Нариси Дніпра. Львів: Видавництво «Апріорі», 2016. С. 303.

коли територія Січі не використовувалася козаками¹. У 1930-х рр. рівень досліджень посилювався завдяки співпраці науковців під керівництвом Михайла Макаревича, хоча результати цих робіт і були втрачені під час Другої Світової війни². Уже в 1951 р. Федір Копилов провів рятівні розкопки у зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС³. Завдяки цьому було створено план місцевості та досліджено курінь (у співпраці з Оленою Апанович). З 1972 р. дослідженням займалася експедиція Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця на чолі з Вадимом Борисовим й Арнольдом Сокульським, котрі досліджували козацькі житлові приміщення⁴. Активні розкопки 1988–1991 рр. під керівництвом В. Є. Ільїнського та Андрія Козловського дозволили уточнити межі поселення та ґрунтовніше дослідити цвинтар XVII ст.⁵. Наступними масштабними археологічними розкопками є ті, що проводилися працівниками Національного заповідника «Хортиця» в 2009 та 2011 рр. Завдяки цьому 2009 р. асоціюється з визначною подією – Кам'янська Січ набуває статусу пам'ятки національного масштабу та стає філією Національного заповідника «Хортиця». Статусу відповідає і рівень досліджень. У 2017 р. увага була присвячена дослідженню околиць с. Республіканець, де зафіксувалися могили на цвинтарі⁶. Через два роки визначили наявність об'єктів скіфських поховань на місці Січі датованих IV–III ст. до н. е.⁷, а з 2020 р. продовжувалися розкопки та додатково – розвідки.

Існує доволі логічна тенденція – дослідники, котрі спеціалізуються на історії Кам'янської Січі, досліджували й Олешківську. Тому сучасний етап дослідження Січі асоціюється з іменами багатьох археологів, котрі привнесли

¹Гошкевич В. И. Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. Херсон, 1912. Вып. 2. С. 86.; Гошкевич В. И. Летопись музея за 1913 год. Вып. 5. Херсон: Изд. гор. упр., 1915.

²Волков А. Результаты археологической разведки на территории Кам'янської Січі та в окolicях села Республіканець у 2020 році. URL: <https://www.researchgate.net/publication/352313021> (режим доступу: 23.03.2024)

³Ильинский В. Е. Отчет об исследованиях Каменской Сечи в 1989 году. НА НЗХ. № 702. 1989. С. 3.

⁴Сокульский А. Дніпровська археологічна експедиція 1974 р. Дослідження Кам'янської Січі: Щоденник. НА НЗХ. 1974. № 81. 129 с.

⁵Ильинский В.Е. 1989. Отчет об исследованиях на Каменской Сечи в 1989 г. Науковий архів ІА НАНУ.

⁶Волков А. В. 2020. Звіт про проведення археологічної розвідки «Республіканець – 2019». Науковий архів ІА НАНУ.

⁷Волков А. В. 2019. Звіт про проведення археологічної розвідки на території Кам'янської Січі у 2018 році. Науковий архів ІА НАНУ.

багато нової інформації стосовно життєдіяльності козацтва на поселеннях. До групи найактивніших дослідників Січі варто зарахувати Аркадія Козловського «Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській Січі» 1992 р.¹, Дмитра Телегіна «Часи козацькі. Січі Запорозькі.» 1997 р.², Олену Титову та В. Я. Бойка «Розкопки на Олешківській Січі в 1994 році» 2000 р.³. Перелічені роботи дослідників стали основою для подальших вивчень і формуванню теоретичної основи з теми. Д. Телегін перший опублікував працю з описами Січей («Часи козацькі. Січі Запорозькі»), при написанні котрої використовував значний масив писемних і археологічних джерел. Автор описав структуру січей (Кам'янської та Олешківської), побут і звичаї козацтва. Також значний вклад у розвиток теми зробила О. Титова, котра так само публікує важливі результати досліджень і джерела, відповідно, до прикладу праця - «Археологічне вивчення Олешківської Січі Низового Дніпра» 2011 р.⁴. Дані автори найактивніше проводили археологічні розкопки, і що головне – публікували результати як в науковому, так і публіцистичному стилі, що мало на меті ознайомити суспільство з історією козацтва.

Історіографія Задунайської Січі налічує імена таких визначних науковців, як Федір Вовк, Прокіп Короленко, Олександр Рябінін-Скляревський, Анатолій та Олена Бачинські, Ігор Сапожніков.

«Першопроходцем» даної тематики вважається Ф. Вовк – вітчизняний антрополог, етнограф, археолог, археограф, музеєзнавець, видавець, - котрий сформував базисний масив інформації з історії Задунайської Січі у вигляді етнографічних досліджень. Найбільш відомими працями автора є: «Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам)»⁵ (1883 р.),

¹Козловський А.О. Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській Січі // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. Вип. 1. К., 1992. С. 15-25.

²Телегін Д.Я. Часи козацькі. Січі Запорозькі. К., 1997. С. 30–50.

³Титова О. М., Бойко В. Я. Розкопки на Олешківській Січі в 1994 році. // Археологічні дослідження в Україні в 1994-1996 роках, К., 2000 р., С. 170-171.

⁴Титова О. М. Археологічне вивчення Олешківської Січі Низового Дніпра // Краєзнавство. 2011. С. 240-247.

⁵Вовк Ф. К. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. Т.2. Одеса: ОКФА, 1998. С. 10-132.

«Русские колонии в Добрудже»¹ (1889 р.), «Українське рибальство в Добруджі»² (1899 р.). У цей же період працював Прокіп Короленко, котрий хоч більше цікавився історією Кубані, але у праці «Азовці»³ (1891 р.) надає важливу інформацію стосовно періоду занепаду Січі, та відповідно – утворення та функціонування Азовського козацького війська.

У ХХ ст. порівняно з минулим або наступним століттями, Січ привертала відносно меншу увагу, але О. Рябінін-Скляревський (архівіст, історик і журналіст) опублікував доволі важливі статті - «З життя Задунайської Січі»⁴ та «Кінець Задунайської Січі»⁵ 1929 р. публікації, а також «Задунайська Січ в народніх переказах і письменстві»⁶ (1928 р.).

Дослідження другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. пов'язані з ім'ям Анатолія Бачинського, котрий зробив безперечно великий внесок у дослідження історії Задунайської Січі. Історик відновив увагу наукової спільноти до теми завдяки відкриттю нових документальних джерел, що значно оновило знання про козацьке поселення. Він продемонстрував соціальну та культурну сфери життя на Січі, національний склад, тощо. Найвідоміші його праці: «Дунайські некрасівці і задунайські запорожці»⁷ (1995 р.), «Задунайська Січ в оповідах козаків сучасників»⁸ (1996 р.), «Січ Задунайська 1775–1828 рр.: історико-документальний нарис»⁹ (1994 р.) тощо. Сучасником А. Бачинського був Ігор Сапожников, котрий також вклався у дослідження Січі, принісши багато ексклюзивних матеріалів, котрі лягли в

¹Вовк Ф. К. Русские колонии в Добрудже // Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. Т.2. Одеса: ОКФА, 1998. С. 133-214.

²Вовк Ф. К. Українське рибальство в Добруджі// Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. Т.2. Одеса: ОКФА, 1998. С. 268-288.

³Короленко П. П. Азовцы // Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні... С. 215-262.

⁴Рябінін-Скляревський О. О. З життя Задунайської Січі// Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. Т.2. Одеса: ОКФА, 1998. С. 289-318.

⁵Рябінін-Скляревський О. О. Кінець Задунайської Січі// Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. Т.2. Одеса: ОКФА, 1998. С. 319-351.

⁶Рябінін-Скляревський О. О. Задунайська Січ в народніх переказах і письменстві // Науковий збірник за рік 1928. К., 1928. С. 108-138.

⁷Бачинський А. Д. Дунайські некрасівці і задунайські запорожці // Іст. краєзнавство Одещини: 36. Матеріалів. Вип. 6: З історії та етнографії росіян Одещини. Одеса, 1995. С. 7-23.

⁸Бачинський А. Д. Задунайська Січ в оповідах козаків сучасників // Записки наук. тов-ва ім.Шевченко. Т. ССXXXI.: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 1996. С. 483-495.

⁹Бачинський А. Д. Січ Задунайська 1775–1828 рр.: історико-документальний нарис. Одеса: МП «Гермес», 1994. 121 с.

основу його праць: «Матеріали з історичної географії та етнографії дельти Дунаю»¹ (1998 р.), «Начало Задунайской Сечи: Дунайская паланка и Кош в Катырлезе»² (2001 р.), «Задунайська Січ в Дунавцях за спогадами останнього запорозького кошового отамана Йосипа Гладкого»³ (2001 р.). Працю А. Бачинського й сьогодні продовжує його донька – Олена Бачинська, котра займається розширенням джерельної бази та активною публікацією власних наукових праць: «Українське населення придунайських земель XVII - початок XX ст.»⁴ (2002 р.), «Задунайські запорожці у вирі російсько-турецької війни 1806-1812 рр.»⁵ (2005 р.) тощо.

Третій напрямок – історіографія Азовського козацького війська. Одним із перших дослідників, хто звернув увагу на історію азовців, був Аполлон Скальковський. У своїй праці «Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького» (XIX ст.)⁶ він описав переселення запорожців з кримських володінь без аналізу причин та із вираженим емоційним забарвленням – повагою та прихильністю стосовно повернення козаків до Російської імперії. Автор зазначає й про місце нового оселення козацтва та їх спосіб життя.

Уже більше деталей про азовців наводить Дмитро Яворницький у «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу»⁷, зокрема й про постать Й. Гладкого, котрою дослідник зацікавився та окремо досліджував⁸.

¹Сапожников І. В. Матеріали з історичної географії та етнографії дельти Дунаю (до 170-річчя скасування Задунайської Січі): монографія / І. В. Сапожников, відп. ред. Г. В. Сапожникова, пер. з рос. Т. С. Приходченко; Буго-Дністровська експедиція ІА НАН України, Перша українська гімназія, ПП «Петро Екзотик». Іллічівськ: 2-е вид., перероб. і доп. 1998. 72 с.

²Сапожников І.В. Начало Задунайской Сечи: Дунайская паланка и Кош в Катырлезе (1776 – 1795 гг.) // Архів. Документ. Історія. Сучасність. Одеса: Друк, 2001. С. 245-256.

³Сапожников І.В. Задунайська січ в Дунавцях за спогадами останнього запорозького кошового отамана Йосипа Гладкого// Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Південна Україна XVIII-XIX століття. Запоріжжя: Тандем-У, 2001. Вип. 6. С. 249-254.

⁴Бачинська О.А. Українське населення придунайських земель XVIII - початок XX ст: (Заселення і економічне освоєння). Одеса: Астропринт, 2002. 327 с.

⁵Бачинська О.А. Задунайські запорожці у вирі російсько-турецької війни 1806-1812 рр. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Випуск XIX. Запоріжжя: ЗГУ, 2005. С. 89-93.

⁶Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова та коментарі Г.К.Швидько; Пер. з рос. Т. С. Завгородньої; Худож.-іл. О. М. Бузилов. Дніпропетровськ: Січ, 1994. 678 с.

⁷Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: [у 2 ч.]. Вид. 3-тє, випр. і допов. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. 401 с.

⁸Яворницький Д. І. Кошовий отаман Осип Михайлович Гладкий. // «Ювілейний збірник на пошану академіку М. С. Грушевському з нагоди його 60-річчя», К., ВУАН, 1927 р., т. 1. С. 298 - 304.

Знову варто згадати про діяльність Прокопа Короленка, котрий наприкінці XIX ст. публікує статтю «Азовцы», у якій при дослідженні Кубанського козацького війська приділяє достатньо уваги Азовському, як невід'ємній частині формування кубанського козацтва. Автор розглядає процес переселення азовців на Кубань, і першим в історіографії приділяє увагу долі населення, що залишилося за Дунаєм. Варто зауважити, що хоч дослідник і звертався до спогадів учасників, але не навів жодних імен, що змушує сумніватися в достовірності інформації та його наукових навичках.

Завдяки даним постатям започатковується традиція дослідження Азовського війська, а початок XX ст. характеризується публікуванням узагальнюючих праць, котрі містять згадки про азовців, зокрема «История Украины и ее народа»¹ Олександри Єфименко, «Ілюстрована Історія України»² Михайла Грушевського, «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове»³ Андріана Кащенко, «Казаци. Донцы, уральцы, кубанцы, терцы»⁴ Костянтина Абази.

Першою працею, у котрій було використано значний масив джерел (Катеринодарський крайовий архів) була «История Кубанского казачьего войска»⁵ Федора Щербини. Автор уникає аналізу суперечливих подій або ж їхнього оцінювання, проте надає інформацію стосовно останнього етапу функціонування Задунайської Січі, життєдіяльності азовців і особливостей їхньої служби та, звичайно, переходу на територію Кубанщини. Також варто відмітити діяльність вищезгаданого О. Рябініна-Скляревського, котрий публікував здебільшого статті з даної теми.

Традиція дослідження історії Азовського козацького війська на початку XX ст. характеризувалася відсутністю джерел стосовно економічної та

¹Єфименко, А. Я. История Украины и ее народа. Санкт-Петербург: Обществ. польза, 1907. 174 с.

²Грушевський М. С. Ілюстрована Історія України. Київ; Відень: Дніпр. Союз Спожив. Союзів України "Дніпросоюз", 1921. 575 с.

³Кащенко А. Ф. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове: коротка історія Війська Запорозького з мал., картами й планами: оповідання: для серед. та ст. шк. Віку. Київ: Веселка, 1992. 266 с.

⁴Абаза К. К. Казаки. Донцы, уральцы, кубанцы, терцы: очерки из истории и стародав. казач. быта в общедоступ. изложении, для чтения в войсках, семье и школе: с рис. и виньетками. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Изд. В. Березовский, 1899. [4]. 368 с.

⁵Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Издательство Вече, 2013. 576 с.

військової сфер діяльності відповідного населення, що може пояснюватися незначним місцем козацького формування у військовій системі Російської імперії. Окрім цього наявне існування протилежних історіографічних наративів: у російській акцентується увага на патріотизмі козацтва, ідеалізації постаті Й. Гладкого, а в українській описується зрадництво азовців і, відповідно, відокремлення постаті Гладкого та його однодумців з кола ідеалізованих задунайців як вільного та принципового козацтва, котре не наважилося перейти на бік Російської імперії.

Наступний період дослідження історії азовців характеризується наявністю робіт українських істориків-емігрантів: «Нарис історії України»¹ Дмитра Дорошенка та «Історія України»² Наталії Полонської-Василенко.

Саме «радянська» історіографія представлена енциклопедичними довідками³, а наяскравішим прикладом демонстрації російського наративу є праця «Отаман із Золотоноші» В. Ілляшенка, де автор демонструє власне ставлення до відповідних подій 1828 р. Загалом дослідники періоду середини ХХ ст. майже не залучали нові джерела, а їх праці мали синтетичний характер – вони намагалися максимально гармонійно об'єднати два різні наративи стосовно переходу задунайців та ролі їхнього отамана.

90-ті рр. ХХ ст. характеризуються наявністю робіт, у котрих центральним досліджувальним об'єктом нарешті стає Азовське козацьке військо. Варто виділити праці: «Історія південно-східної України»⁴ Петра

¹Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Том І-ІІ. Видавництво «Дніпрова хвиля». Мюнхен. 1966. 595 с.

²Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1 (до половини XVII сторіччя). Накладом Українського Видавництва. Мюнхен. 1972. 591 с.

³Советская историческая энциклопедия. Т. 1: ААЛТОНЕН-АЯНЫ. М.: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1961. 1024 с.; Радянська енциклопедія історії України. Том 1: АБАЗИН — ДЕРЖАВЕЦЬ. АН УРСР. К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1969. 562 с.

⁴Лаврів П. І. Історія південно-східної України. Львів: Слово, 1992. 150 с.

Лавріва, так само Анатолія та Олени Бачинських¹, «Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе»² Ігоря Сапожнікова.

Даний аналіз історіографії свідчить про наявність суттєвої багатошаровості та динамізму дослідницької теми, що стосується розвитку концепції українського Степового Кордону. Було продемонстровано розвиток концепції Фронтиру від класичної колоніальної моделі Фредеріка Тернера до формування сучасного міждисциплінарного підходу, котрий відображається у поєднанні геополітичного, культурно-екологічного та соціоісторичного вимірів та асоціюється з іменами: Вільяма Мак Ніла, Оуенна Латтімора, Ярослава Дашкевича, Віктора Брехуненка, тощо. Український Степовий Кордон отримує своєрідний характер, що зумовлюється специфікою географічного середовища та типом прикордонної взаємодії сусідніх суспільств.

Дослідження історії Січей та козацького війська завдяки використанню матеріалів археологічних і етнографічних досліджень дає можливість глибше проникнути у теми повсякденності, соціальної структури та ментальності досліджуваних козацьких спільнот. Варто зазначити дослідників, котрі зробили найбільший внесок у розвиток досліджень Кам'янської та Олешківської Січей: Дмитро Телегін, Олена Титова, Ігор Козловський, тощо, а із Задунайською Січчю та азовцями пов'язані дослідники - Анатолій та Олена Бачинські, Ігор Сапожніков, Федір Вовк, Прокіп Короленко, Олександр Рябінін-Скляревський та ін.

Резюмуючи, історіографія з теми хоч і є нерівномірною стосовно глибини досліджування об'єктів, але має тенденції щодо інтеграції фронтирних концепцій у дослідження козацьких суспільств локального характеру. Водночас досі немає в наявності системних комплексних студій,

¹Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на півдні України: 1775 – 1869 рр. Одеса: Маяк, 1995 р. 56 с.; Бачинська О. А. Дунайське козацьке військо 1828-1868 рр: (до 170-річчя заснування) / відпов. ред. к. іст. н., доц. Ф. О. Самойлов; рец. д. іст. н., проф. С. В. Кульчицький; худож. Е. Г. Паронік. Одеса: Астропринт, 1998. 231 с.

²Сапожников И. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. Ин-т археологии НАН Украины [и др.]. Одесса: ОКФА, 1998. 270 с.

котрі гармонійно поєднали б дані підходи, завдяки чому актуальність й новизна даної роботи не підлягає сумніву.

1.2. Джерела

Джерельна база дослідження є багатокомпонентною та представлена писемними джерелами широкого спектру: літописами, актовими джерелами, діловодною документацією, джерелами особового походження (епістолярієм, спогадами сучасників подій, мемуарами), статистичними джерелами. Актові джерела у свою чергу можна розділити на: законодавчі (маніфести, укази, регламенти, інструкції, положення, накази, жалувані грамоти); договори, контракти, розписки. З огляду на дифузивність хронологічних меж, опис джерельної бази доцільно здійснити у хронологічному порядку.

Період існування Кам'янської та Олешківської Січей (1709–1734 рр.) висвітлюється завдяки Чернігівському літопису¹, який містить відомості про події 1704–1725 рр. та був написаний невідомим священнослужителем, близьким до ігумена Видубицького монастиря – Феодосія Углицького (1668–1691 рр.).

Через значну важкодоступність джерел, зумовленою їх розташуванням в архівах Російської Федерації, особливу цінність мають перевидані збірки, як-от «Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах» Сергія Павленка². Це видання містить епістолярій, а також укази та грамоти періоду Північної війни, включаючи листування Петра I, Івана Мазепи, графа Гаврила Головкина, Івана Скоропадського, що надає інформацію про перебіг воєнних дій, участь запорожців та їхню долю після поразки. Також варто згадати про подібну збірку джерел – «Полное собрание законов Российской

¹Оттиск из Киевской Старины. Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) и Коломацкие челобитные / Изд. Ал. Лазаревского. Киев, 1890. 44 с.

²Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Укр. ін-т нац. пам'яті [та ін.]; упоряд. С. Павленко; відп. ред. С. Леп'яко. Київ: Києво-Могилян. акад., 2009. 1053 с.

Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное»¹, котре характеризується як доволі масштабний вміст документів стосовно справ, що виникали на територіях сучасних центральної та східної частин Російської Федерації, а обсяг вражає - 45 томів. Хоч масив інформації є доволі об'ємним, але можливість віднайти матеріали по темі цілком реальні, до прикладу, існує безліч інформації, котра розкриває перебіг подій Північної війни у вигляді царських указів, які стосуються й запорожців. Подібні джерела містяться також у збірці «Письма и бумаги императора Петра Великого»².

Подібну цінність мають публікації: «Материалы для отечественной истории»³ Михайла Судієнка, «Материалы военно-ученого архива главного штаба»⁴ Афанасія Бичкова, «Источники для истории запорожских козаков»⁵ Дмитра Яворницького, «Источники малороссийской истории»⁶ Дмитра Бантыш-Каменського. У даних збірках містяться опубліковані з архівів актові джерела у вигляді, наприклад, листів, указів, грамот, рапортів, тощо. Вони розкривають обставини переходу запорожців під протекцію Кримського Ханства та Османської імперії, перебіг російсько-турецької війни 1710–1713 рр. та діяльність козаків у мирний час. Важливим джерелом є й Конституція Пилипа Орлика, котра не лише надає інформацію про розвиток козацтва в

¹ Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Том IV. 1700 – 1712. СПб., 1830. 889 с.; Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Том VI. 1720 – 1722. СПб., 1830. 817 с.; Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Том VII. 1723 – 1727. СПб., 1830. 933 с.; Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Том VIII. 1728 – 1732. СПб., 1830. 1004 с.

² Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 9 (январь-декабрь 1709 г.). Вып. 1 / Ред. Б. Б. Кафенхауз. АН СССР. Институт истории. М.: Изд-во АН СССР, 1950. 529 с.

³ Судиненко Михаил Осипович. Материалы для отечественной истории / Изд. Михаил Судиненко, пред. Врем. комис., высоч. учрежд. при киевск. воен., подольск. и волын. ген.-губернаторе. Т. 1-2. Киев : Унив. тип., 1853-1855. 2 т. ; 22 см. Т. 2. 1855. [6], IV. 515 с.

⁴ Бычков А.Ф. Материалы военно-ученого архива главного штаба. Том.1. Печатня В.И. Головина. 1871. 475 с.

⁵ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков : [в 2 т.]. Типо-Литогр. Губерн. Правления, 1908. Т. I. 1908. 1072 с.

⁶ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. Часть 2. 1691-1722. Москва: В Университетской типографии, 1859. 340 с.

культурній та інституційній сферах, а й про статус запорожців у кримських землях з 1710 р.¹

Діловодна документація представлена матеріалами Архіву Коша Нової Запорозької Січі², що містить листування генерал-губернаторів Києва, укази російського керівництва, а також лист Пилипа Орлика із застереженнями до козацтва. Особливо цінними є документи про перехід запорожців до Росії, зокрема, листи (наприклад, № 9 та №10) командувача Йогана Вейсбаха до кошового Івана Малашевича (1731–1734 рр.)³.

Цінним джерелом особового походження є подорожній щоденник Даніела Крмана, теолога і дипломата делегації Карла XII, який детально описував устрій підросійської України, життя козаків і запорожців, а також своє ставлення до Івана Мазепи⁴.

Інформацію про Олешківську Січ надає вторинне писемне джерело «История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся» князя Семена Мишецького, яке, попри суб'єктивність автора XVIII ст., містить важливі відомості про етап зародження поселення⁵.

До джерел етнографічного характеру належить і «Устное повествование, бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа»⁶. Микита Корж, будучи наближеним до Петра Калнишевського, надав цінні відомості про

¹Вовк О. Б. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України. 2010. № 3-4. С. 145-166.

²Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / Гол. ред. кол.: Сохань П. С. (голова), Апанович О. М., Боряк Г. В. та ін.; Наук. ред. тому Бутич І. Л. Головне архівне управління при Кабінеті міністрів України; Центральний державний історичний архів України; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Том 1. К., 1998. 698 с.

³Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775... С. 53-55.

⁴Крман Даніел. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 — 1709) К.: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 160 с. Перекладено за виданням: Daniel Krman, ml (1663-1740) / Itinerarium (Cestovní denník z roků 1708-1709) / Študi o diele napísal Josef Minárik. Životopis a poznámky napísal a text preložil Gustav Victory. — Bratislava, 1969. URL: <http://litopys.org.ua/krman/krm.htm> (дата звернення: 03.06.2025).

⁵Мышецкий С. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. Одесса, 1852. 92 с.

⁶Корж Никита Леонтьевич (1731-1835). Устное повествование, бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса: в городской тип., 1842. 94 с.

побут, звичаї, соціальний устрій та судову систему Нової Січі. Подібні відомості, хоч і з додаванням авторських суджень, зібрав Федір Вовк¹.

Період Задунайської Січі висвітлюється через епістолярій Йосипа Гладкого, зокрема його листування з архієпископом і краєзнавцем Гавриїлом (Банулеско-Бодоні), що містить дані про географію та внутрішній устрій поселення. Наразі він зберігається у збірці документів Інституту рукописів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського (Київ)². Листування Гладкого з істориком Апполоном Скальковським (1841 р.) є важливим для ідентифікації маловідомих кошових отаманів за період 1815-1827 рр.³

Варто згадати й про писемні джерела у вигляді документів Державного архіву Одеської області, котрі застосовував Олександр Рябінін-Скляревський у власному дослідженні⁴.

Джерельна база також представлена цікавими публікаціями, що пов'язані з дослідниками Оленою Бачинською та Олександром Середою⁵. Через обмеженість доступу молодих дослідників до іноземних архівів науковці виконали колосальну роботу для української наукової історичної сфери: переклали ряд документів із турецьких архівів, надали до них історичні довідки та описи. Ці праці дозволяють визначити періоди життя запорожців

¹Вовк Хв. Українське рибальство в Добруджі // Матеріали до укр.-рус. етнології / Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Львів, 1899. Т.1. С. 33-52.

²Сапожников І. В. Задунайська січ в Дунавцях за спогадами останнього запорозького кошового отамана Йосипа Гладкого // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Південна Україна XVIII-XIX століття. Запоріжжя: ТанDEM-У, 2001. Вип.6. С. 249-254

³Лазаревский.А. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // Киевская. старина. 1891. № 11, ноябрь. С. 295-299.

⁴Рябінін-Скляревський О.О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. / Малинова Г. Л., Сапожников І. В. А.А. Рябінін-Скляревський. Матеріали к біографії. Одеса, 2000. С. 83-178.

⁵Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. Одеса: Астропринт, 2015. 312 с.; Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. [= XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti] / Олександр Середа [= Oleksandr Sereda]. Одеса: Астропринт, 2015. 312 с.; Бачинська О., Середа О. Османсько-турецькі документи про задунайське козацтво напередодні та під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: збірка наукових праць. Одеса, 2012. Випуск 7. С. 150-159.; Бачинська О., Середа О. Османсько-турецькі документи про службу задунайського козацтва під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр./ за. ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2021. Вип. 16. С.131 – 137.

під владою кримчан і османів, їхні стосунки з місцевими та особливості адаптації.

Стосовно джерел з історії Азовського козацького війська, то значна частина законодавчих актів опублікована в «Повному зібранні законів Російської імперії, «Зводі військових постанов» 1828 та 1859 рр., «Зводі законів Російської імперії» та «Зводі законів цивільних 1857 р., до котрих сучасний дослідник доступу не має. Але деякі з важливих джерел у свій час були опубліковані українськими дослідниками, наприклад, Прокопом Короленком¹ та Євгеном Феліциним². Прокіп наводить цінні дані про переселення азовців у Кубань, хоч і робить це в спеціально-урочистому тоні, а Євген рокиває специфіку інтеграції азовців у систему прикордонної служби, зокрема й на Кавказі. Документи правового характеру представлені в публікації Людмили Маленко³, котра опублікувала документи у 2000 р., які ніколи не вводилися в науковий обіг. Окрім цього науковиця надає ґрунтовний опис усіх сфер життя козацтва. Документи, що стосуються військової служби азовців, опублікував Михайло Лазарєв, у певних коментарях котрого вчувається радянський історіографічний підхід, але це не є дивним, беручи до уваги епоху, в якій науковець жив⁴.

Джерела статистичного характеру про населення Катеринославської губернії опубліковані в XI томі «Військово-статистичного огляду Російської імперії»⁵ 1850 р. Також варто відмітити роботу Аполлона Скальковського «Спроба статистичного опису Новоросійського краю»⁶, де згадується і про Азовське козацьке військо та соціально-економічний контекст регіону. Надані статистичні дані, але котрі на момент друку могли бути застарілими. Важливим джерелом є і «Материалы для географии и статистики России,

¹Короленко П. П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696–1896. Екатеринодар, 1896.

²Фелицын Е.Д. Материалы для истории Кубанской области. Екатеринодар, 1879.

³Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2000. 513 с.

⁴Лазарев М.П. Документы. М., 1955. Т. 2.

⁵Военно-статистическое обозрение Российской империи. Екатеринославская губерния. СПб., 1850. Т. XI. - Ч. IV.

⁶Скальковский А.О. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850. Ч. 1.

собранные офицерами Генерального штаба»¹, складеного капітаном В. Павловичем, котрий навів демографічну та економічну характеристику Катеринославщини та місця в ній Азовського козацького війська.

Окрему увагу варто приділити мемуарним матеріалам, що представлені роботами Ф. Берьозкіна² та Василя Гладкого³, і публікаціями Пантелеймона Куліша⁴, В. Василенка⁵, Якова Новицького⁶. Робота «Азовские казаки: их происхождение, состав, служба, обычаи, нравы и занятия» містить відомості про походження, соціальний склад, військові обов'язки, побут і господарство азовських козаків. Автор має тенденцію до ідеалізації військової служби. Публікація Василя Йосиповича Гладкого наповнена біографічними відомостями про останнього кошового отамана, вражає кількістю особистих деталей, тому до них варто ставитися доволі скептично. Праця «О новом казацком герое Гладком» Пантелеймона Куліша є фольклорно-літературною обробкою народних переказів про останнього кошового Задунайської Січі, та є цікавою саме в контексті формування образу Йосипа у людській пам'яті. Праця «Из народных воспоминаний об О. М. Гладком и возвратившихся с ним запорожцах» також є збіркою усних спогадів очевидців періоду повернення козацтва до Російської імперії, і відповідно, створення Азовського козацького війська. Робота Якова Новицького також має етнографічний характер, адже у ній наявні перекази та легенди про запорожців, зокрема й про Йосипа Гладкого.

Незважаючи на значний масив джерел, проблема їхньої доступності (оособливо це стосується османських та неопублікованих російських джерел) залишається актуальною. Проте, наявна джерельна база в поєднанні з

¹Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. СПб., 1862. Т. 6. 351 с.

²Берёзкин Ф. Азовские казаки: их происхождение, состав, служба, обычаи, нравы и занятия // Журнал для чтения воспитанников военных учебных заведений. 1852. Т. 99. № 349. С. 182-200.

³Гладкий В. О. Осип Михайлович Гладкий: кошевой атаман Задунайской Сечи. 1789 – 1866 // Русская старина. 1881. № 2. С. 381-391.

⁴Кулиш П. Поверье о новом казацком герое Гладком // Записки о Южной Руси. СПб., 1856. Т. 1.

⁵Василенко Н. Из народных воспоминаний об О.М.Гладком и возвратившихся с ним запорожцах // Киевская старина. 1885. Т. 12. С. 345-349.

⁶Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875–1905 гг. // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной комиссии. Екатеринослав, 1911. Вып.7. С. 85-90.

археологічними матеріалами (розглянутими в історіографії) є достатньою для проведення повноцінного наукового дослідження.

1.3.Методологічні основи дослідження

У дослідженні були застосовані як загальнонаукові, так і конкретно-історичні методи. До першої групи відносяться методи концептуальності, аналізу, синтезу, порівняння, індукції та дедукції, до другої – компаративіський, історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний.

Застосування історико-генетичного методу дала можливість дослідити динаміку розвитку досліджуваних козацьких суспільств – від втечі в імперію Османів до повернення під владу російського імператора. Роль компаративістського методу в даному дослідженні очевидна, адже порівнюються устрої козацьких суспільних утворень, їхній статус і роль як в геополітичній ситуації, так і на Кордоні загалом. Історико-типологічний застосовувався з метою дослідження соціально-економічного становища козацтва в суспільних об'єднаннях. Завдяки використанню історико-системного методу досліджувалася вся військово-політична і соціальна «система» Великого Степового Кордону на південних територіях України у зазначений період, де до уваги враховується загальна політична, військова, соціальна ситуація в регіоні, зумовлена наявністю і функціонуванням Кордону. Тобто Великий Степовий Кордон має розглядатися не лише через його окремі компоненти, а як цілісна картина з урахуванням його характерних рис у досліджуваний період, їх тривалу трансформацію. Поєднання різних методів дозволило глибше проникнути в зміст джерел, досконаліше з'ясувати особливості поглядів різних науковців і порівняти їхні точки зору на проблему.

Взагалі методологія в сукупності спирається на здобутки дослідників в галузі сучасних фронтірних студій, головним чином на концепції взаємодії та транскультурності, представниками якої є В. Мак Ніл (про Європейський Степовий фронтір) та О. Латтімор (про студії з історії різних ділянок Фронтиру). Український вимір фронтиру адаптований вітчизняними дослідниками: І. П. Чорноволом, Т. С. Водотикою та В. А. Брехуненком, - котрі характеризують Степовий Кордон як існування динамічної зони трансформаційної взаємодії соціальної, культурної та політичної сфер життєдіяльності мешканців фронтиру. Також методологічно робота спирається на здобутки дослідників козакознавчих студій, варто відмітити О. М. Титову, Д. Я. Телегіна та О. А. Бачинську.

Водночас у даному дослідженні також присутні елементи нової історичної науки, в основі котрої лежить підхід пізнання історії даних козацьких суспільних організації саме в їх культурно-соціальній цілісності. Не варто й заперечувати зв'язок цієї роботи з історичною регіоналістикою, адже дане дослідження орієнтоване на вивчення саме Степового кордону, що пролягав через південні території України. Також наявні елементи мікроісторії, бо як зазначалося раніше, метою дослідження є порівняння усіх сфер життя козацтва, котре, відповідно, неможливе без вивчення, наприклад, культури козацького населення, яку найкраще відображають звичаї та традиції. Це пояснюється тим, що Січі та Азовське козацьке військо були локальними спільнотами в даному регіоні.

З огляду на дану ситуацію має місце застосування мультипарагдимального підходу, що дає можливість розглянути козацтво як невід'ємну частину фронтірних процесів. Також варто уточнити, що методологія у вигляді фронтірних і козакознавчих студій є провідною, а інші виконують роль допоміжних з метою застосування спеціалізованих методів дослідження, без яких неможливо якісно та глибоко дослідити проблемні питання.

Проведений аналіз історіографії, джерельної бази та методологічних засад дослідження цілком підтверджує актуальність роботи, зумовлену недостатньою розробленістю комплексної проблеми трансформації сфер життя козацьких військових формувань Великого Степового кордону (1711–1864 рр.) в умовах геополітичної міжімперської боротьби.

Завдяки історіографічному оглядові маємо змогу визначити, що дослідницький доробок з теми розподілений за трьома основними напрямками: концептуальні студії Фронтиру, історія конкретних Січей (Кам'янської, Олешківської, Задунайської) та дослідження Азовського козацького війська. Висновком стало те, що хоч український Степовий Кордон має певні унікальні риси, та досі відсутні системні, комплексні праці, які б гармонійно поєднали теоретичні засади фронтирних студій з емпіричним матеріалом локальної історії козацтва. Ця прогалина і лягає в основу наукової новизни та мети даної роботи. Джерельна база дослідження характеризується багатокomпонентністю та представлена широким спектром писемних джерел. А в основі методології знаходиться принцип мультипарадигмальності. Методологічна основа дослідження ґрунтується на здобутках фронтирних та козакознавчих студій, елементах нової історичної науки та історичної регіоналістики. Ключові конкретно-історичні методи: історико-системний та компаративіський.

Резюмуючи, у даному розділі було обґрунтовано необхідність комплексного дослідження обраної теми, підтверджено надійність джерельної бази та валідність методологічного інструментарію. Завдяки цьому утворилося міцне підґрунтя для переходу до аналізу та порівняння військово-політичної сфери досліджуваних козацьких формувань у наступному розділі.

РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЇ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ ЖИТТЯ КОЗАЦТВА КАМ'ЯНСЬКОЇ, ОЛЕШКІВСЬКОЇ, ЗАДУНАЙСЬКОЇ СІЧЕЙ ТА АЗОВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Історія досліджуваних козацьких формувань є доволі близькою та спорідненою, оскільки в їхньому складі перебувало те саме населення, об'єднане спільною пам'яттю та культурою: занепад чи руйнування однієї Січі часто ставав поштовхом для козацтва до переходу та створення іншої.

2.1. Військово-політична доля Кам'янської та Олешківської Січей у контексті Степового Кордону

Масовий перехід українського козацтва під протекцію Османської імперії та її васала, Кримського ханства, стався на початку XVIII ст. як прямий наслідок експансіоністської політики Московського царства. З кінця XVII ст. Петро I, прагнучи розширення кордонів та утвердження Росії як європейської держави, посилив тиск на українські землі. Це спричинило серію конфліктів та козацьких повстань на Дону та в Україні (1707–1709 рр.). Вирішальним кроком стала участь запорозького війська, очолюваного кошовим отаманом Костем Гордієнком, у союзі з гетьманом Іваном Мазепою та шведським королем Карлом XII проти Петра I у лютому 1709 р. Поразка під Полтавою остаточно унеможливила автономне існування Січі під московською владою, і втеча на південь, до Османської імперії, що була головним геополітичним противником Москви, виявилася єдиною стратегією уникнення репресій¹.

¹Бычков А.Ф. Материалы военно-ученого архива главного штаба. Том.1. Печатня В.И. Головина. 1871. С. 340-342.

Уже 1710 р., діючи від імені козаків-утікачів, Кость Гордієнко домігся укладення військового союзу з кримською владою¹. Цей альянс швидко приніс результати: у липні 1711 р. об'єднана коаліція, яку очолювали хан Девлет II Гірей і гетьман Пилип Орлик, завдала нищівної поразки російським військам. Як наслідок, був підписаний Прутський договір, за яким Петро I був змушений визнати протекторат Гіреїв над Військом Запорозьким Низовим. Остаточне офіційне визнання статусу запорожців Османською імперією відбулося у 1714 р. Це створило унікальний прецедент, коли козацтво потрапило у подвійну залежність — як від Кримського Ханства, так і від Високої Порти². Така ситуація зумовлювала постійну військово-політичну невизначеність: кожна зміна хана вимагала від козаків повторного присягання на вірність і налагодження нових відносин. Попри це, початково османська влада була лояльною, надаючи козакам пільги, право на внутрішнє самоврядування та контроль над Правобережною Україною (згідно з Прутським договором), вимагаючи натомість виконання військової служби.

Кам'янська Січ вважається першою та була заснована у 1709 р. Ймовірно слов'янське населення тут проживало ще з 1701 р. - займалося промислами. Своє розташування Січ мала на півдні сучасного села Республіканець Бериславського району Херсонської області, на вигляд - чотирикутник неправильних розмірів - 245x140x260x80 м³. Особливістю Січі стали прибутки від Каїрської переправи, де козацтво мало право нести службу. Завдяки цьому там уже існувала доволі зручна інфраструктура, котра в майбутньому, у другий період існування поселення (1728-1734 рр.), значно розширилася.

Уже 1710 р. від московського царя козацтво отримало пропозицію: прощення — на їх участь у війні проти Туреччини. Запорожці пам'ятали жорстокість московитів. Отримавши відмову, російські війська під

¹Кашенко Андріан Кость Гордієнко-Головко - останній лицар Запорожжя. Типо-Литографія Екатерининской железной дороги. Єкатеринослав. 1917. С. 37.

²Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. В 2-х томах. Владимир: Тип. Губернского правления, 1903. Т. 1. С. 1070–1071.

³Водотика С. Г. Історія Херсонщини XIII – XIX ст. : підручник / С. Г. Водотика. Херсон: ПРІО. 2001. С. 28.

командуванням генерала Олександра Бутурліна та гетьмана Івана Скоропадського зруйнували Кам'янську Січ у 1711 р.¹. Факт руйнування пізніше підтвердили археологічні дослідження 2009 р. на чолі з Валентином Ільїнським, які зафіксували залишки людських решток та ознаки насильницького знищення куренів².

Після руйнації козацтво перемістилося подалі від кордону, заснувавши Олешківську Січ³. Як не дивно, обрали місцевість заселену, бо там проживали раніше промишляни, які займалися риболовлю, соледобуванням, полюванням. Топонім «Олешки» походить від слова «ольха», що позначало заплаву ділянку з лісом⁴. Дмитро Яворницький, опираючись на свідчення місцевих старожилів, вважав, що одразу заснувати нове поселення козацтву не вдалося: рік вони зимували в урочищі Глухі, а опісля під очільництвом Костя Гордієнка на пісках, поблизу Кардашинського лиману поставили Січ⁵. Сучасні дослідники, наприклад, Андріан Кащенко вважає, що на час руйнації Кам'янської Січі та будівництва Олешківської, Кость відвідував Стамбул з метою отримати підтримку султана щодо чергового походу на підросійські землі, на що почув відмову⁶.

Олешківська Січ розташовувалася на північному сході сучасного міста Олешки Херсонської області, навпроти річки Лазнюня, на її піщаній терасі. Гирло ріки використовувалося як пристань, а на терасі іншої ріки – Чайки, - стояла церква із цвинтарем. Також поблизу Січі проходила вузька річка Конка⁷. Форму укріплення мало чотирикутну, розміром 2 га, мало частокол з дерева, рови та вали (висотою всього 2 м). Також у кожному куті містилося 4

¹Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. К.: Час. 1993. С. 656.

²Новые данные о куренях Каменской Сечи (охранные раскопки 2009 года) / В. Ильинский // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: 36. наук. ст. 2013. Вип. 22, ч. 1. С. 79-85.

³Мышецкий С. И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. Одесса: Городская Типография, 1851. С. 20.

⁴Забелин И. История русской жизни. Т.1. М. 1876. С. 16.

⁵Запорозькі Кам'янська й Олешківська Січі та Кримське ханство в культурно-історичній спадщині України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Відп. ред. Н. М. Кузовова. Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 18–19 квітня 2019. С. 21.

⁶Кащенко Андріан Кость Гордієнко-Головко - останній лицар Запорожжя... С. 38.

⁷Голобородько Ю. Олешківська Січ: 8 джерел Історії // Наддніпрянська правда. 1991. 2 жовтня. С. 215.

редути, а брама знаходилася на півночі. Як і на Кам'янській планування Олешківської було відповідним до давньої козацької традиції.

За умовами Андріопольського мирного договору 1713 р. Московське царство розширило кордон між річками Орель і Самара, що унеможливило для козацтва легкий доступ до Правобережної України¹. Території від Нового Кодака до фортеці Святої Анни (сучасна територія Запорізької, Донецької областей України та Ростовської області Російської Федерації) були втрачені². Там частина козацтва проживала влітку, або ж залишалася на зимування. Кость Гордієнко довгий час намагався протистояти набігам поляків і росіян на Правобережжя³. Через небагаточисленність козацького війська Кость заручався підтримкою османів та продовжував намагання захистити територію⁴.

Султан хоч і планував використовувати колишніх запорожців у військовій сфері, але з насторогою ставився до їх міці, і тому всіляко обмежував їх. Наприклад, умови Бендерського договору 1710 р. передбачали обмеження висоти валів у 2 м, та забороняли використання та взагалі наявність гармат⁵.

Також мінімум 2000 чоловік серед козацтва, очолюваних кошовим отаманом, мали брати участь у військових кампаніях османів і татар. Окрім цього існувала повинність у вигляді виконання будівельних робіт на Перекопському укріпленні. Робота була безоплатною, що дратувало козацтво, котре мало там працювати у приблизній кількості 300 осіб. Інша частина боєздатного населення мала нести прикордонну службу на османо-російському кордоні.

Тобто порівнюючи з традиційною військовою службою у Запорізьких Січах, «козацтво в еміграції» під впливом нових реалій Великого Степового

¹Козацькі Січі XVI - XIX ст. / Авт. Віталій Щербак, Тарас Чухліб, Віктор Горобець та ін. К. Запоріжжя, 1998.

²Бычков А.Ф. Материалы военно-ученого архива главного штаба. Том.1. Печатня В.И. Головина. 1871. С. 384-385.

³Бычков А.Ф. Материалы военно-ученого архива главного штаба. Том.1. ... С. 362-364.

⁴Бычков А.Ф. Материалы военно-ученого архива главного штаба. Том.1. ... С. 361-362.

⁵Кашенко А. Оповідання про славне військо запорозьке низове. Дніпропетровськ: Січ, 1991. С. 252.

кордону значно видозмінює характер військової справи. У час перших років поневірян (1709-1710 рр.) служба характеризувалася як охорона та супровід шведського короля Карла XII, за яку колишні запорожці отримували платню¹. Водночас козаки почали займатися здобичництвом – розбоєм на підросійських територіях. Завдяки утворенню у 1711 р. військового союзу козацтва та османів відбуваються нові спроби (у вигляді масштабних військових кампаній) повернути владу над Правобережною Україною, котрі закінчилися невдало та змусили союзників укласти тимчасовий мир з Московським царством. А в час відносного миру з 1714 р. козаки залучалися до складу каральних загонів, завдяки чому османська влада намагалася контролювати місцевих кочовиків. Хоч за дану працю вони отримували платню, продовольство та зброю, та розбій все одно не полишали². Як бачимо, військова справа січовиків набуває іншого значення, стає фіксованою та залежною від рішень і потреб нового покровителя, хоча спільністю можна вважати модель несення служби стосовно призначення до неї та отримання допомоги у вигляді забезпечення.

Частими інцидентами стали й нерідко безпідставні звинувачення козацького населення у крадіжках і грабіжництві. Так, деякі козаки практикували це, але віднині місцеві у будь-чому підозрювали переселенців: у зникненні табунів худоби, невільників, майна, тощо. За втечу невільників із сусідніх населених пунктів з Січі могли стягувати великі штрафи, без суду та розслідування³.

Зважаючи на це, антитурецькі настрої швидко зародилися у козацькому суспільстві. Загострювали ситуацію й соціально-економічні проблеми, про які мова йтиме в наступному розділі. Кульмінацією став інцидент 1728 р., коли калга-салтан Адиль Гірей обманом залучив козаків до походу на

¹Мільчев В. Запорозьке козацтво у підданстві Гіреїв (1709/11 – 1734) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2009. Вип. XXVI. С. 174.

²Бычков А. Ф. Материалы военно-ученого архива главного штаба. Том.1. Печатня В.И. Головина. 1871. С. 392.

³Мышецкий С. И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. — Одесса: Городская Типография, 1851. С. 24.

Білогородщину з метою підбурення ногайців проти хана. Після провалу походу учасники зазнали покарань¹.

Ці події спричинили відкрите повстання проросійськи налаштованої частини козацтва. У 1728 р. Іван Гусак з однодумцями зруйнував будівлі на Олешківській Січі, викрав церковне начиння та клейноди і перебрався на місце Старої Січі, взявши в полон Костя Гордієнка. Там же Гусака визнали новим отаманом, опісля той вирішив звістити населення про перехід Січі на нове місце². Що цікаво, Гордієнка, закованого в кайдани, повстанці забрали з собою з метою передачі російському уряду. Але росіяни вирішили не приймати козацтво, через що, в страху через османську помсту, бунтівники втекли, залишивши Костя. Офіційний дозвіл на переселення зрадники отримали тільки від Анни Іоанівни (вересень 1734 р.).

Опісля цих подій вірне Костю козацтво пропонувало йому повернутися до обов'язків отамана, але старий вже на той час козак відмовився. Скоріш за все, він зневірився у можливості відбудувати колишню ідейну військову організацію. Тогочасні тенденції диктували інші вимоги, за якими треба було лише встигати. Але через те, що Кость Гордієнко був відомим при султанському дворі, він продовжував вести дипломатську діяльність з кримським і османським керівництвом. Тож, хан наказав переселитися олешківцям подалі від османо-російського кордону. Козацтво знову обрало Кам'янську Січ, де освоїлося у 1730 р. під очільництвом нового проросійського кошового отамана – Івана Малашевича.

У 1733 р. Іван отримав листа від російської імператриці, де Анна Іоанівна обіцяла прощення козацтва та гарант їх повернення на батьківщину. Російська імперія почала підготовку до чергової російсько-турецької війни, й тому військова сила козацтва стала б в нагоді. 28 березня 1734 р. козацтво, що бажало переселитися, перебралися до території Нової Січі. Ідейний

¹Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 1. ... С. 601.

²Кащенко А. Оповідання про славне військо запорозьке низове... С. 254.

натхненник і оборонець козацьких вольностей – Кость Гордієнко, - не побачив цього, адже помер ще в травні 1733 р.

2.2. Трансформація Задунайської Січі: від автономії до ліквідації

1775-й рік ознаменувався знищенням Нової Січі російськими військами. Тодішній кошовий отаман Війська Запорозького Низового Петро Калнишевський вперто захищав козацьку автономію, через що Катерина II вирішила зруйнувати її буквально – разом з останньою козацькою Січчю¹. Уже наступного місяця (у травні) російський генерал Петро Текелі з 10 піхотними та 40 кавалерійськими полками змусив січовиків здатися. Калнишевського та старшину відправили у заслання, іншим наказали покинути Січ та займатися ремеслами.

Невелика частина козаків, не згодна з волею імператриці, влітку 1775 р. під приводом риболовлі почала масово перебиратися до Османської імперії, зокрема до Очаківщини, Буджаку та Молдавського князівства. Спочатку вони осідали невеликими (по берегах річок Південного Бугу, Тилігули, Куяльника, Кодими, Дністра) поселеннями, а центром колонізації стала Слободзея на Дністрі (за період 1775–1785 рр.). Це не є дивним, адже ще з 1710 р., опісля Полтавської битви, тут оселилися запорожці, що мандрували з Іваном Мазепою та Карлом XII до Галацу. А у дельті Дунаю жило козацтво, що пережило російську-турецьку війну 1768-1774 рр.². Саме ці території ще раніше за події 1775 р. стали прихистком для багатьох українців, які виживали за рахунок традиційних промислів.

І знову перед османським керівництвом постало питання визначення статусу козацтва. Так як вони почали осідати невеликими поселеннями, обговорювалася можливість надання їм права створення Січі неподалік

¹Новий довідник: Історія України. Київ: ТОВ «КАЗКА», 2012. 6-е вид., стереотипне. С. 327-328.

²Козацькі січі: (нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст.) / Ін-т історії України НАН України, НДІ козацтва; редкол.: В. Смолій (відп. ред.) [та ін.]. Київ; Запоріжжя: [б.в.], 1998. С. 191.

Кучурган, у пониззі Дністра, а також – обирали представників (старшин). Уже 1777 р. в Константинополь прибула делегація запорожців з Коша, розташованого на Тилігулі, яка складалася з чотирьох старшин з Іркліївського, Полтавського та Леушківського куренів. Козацтво мало на меті отримати благословення патріарха, а заодно – нові землі для господарств, адже українського населення налічувалося вже близько 20 тис. чоловік¹. Як результат, дозвіл на створення Січі вони отримали, новий кошовий отаман Гнат Коваль отримав зрозумілий для османського населення статус – бунчужний паша. Інтеграція козацтва ще більше підкріпилася із будівництвом Кучурганського Коша в 1778 р. та присягою на вірність султану старшиною (від імені всіх українців-переселенців) в маєтку очаківського паші. Платою за надані блага була військова служба козацтва у складі турецьких військ².

Російсько-турецьке протистояння тривало, й тривали козацькі поневіряння. Згідно з Айналі-Кавакською угодою 1779 р., падишах Абдул-Хамід I безуспішно намагався переселити козаків подалі від російського кордону. Козаки, які часто підпорядковувалися очаківському паші, ігнорували накази султана, що свідчило про їхню відносну локальну автономію.

У цей період на територіях Буджаку та Дністровського Коша (знаходився над лиманом, поблизу Акермана) проживало близько 8 тис. чоловік з числа козацтва, що зумовило бажання населення до змін. Місцеві обрали делегацію у кількості 40 осіб з кожного куреня до Константинополя з метою благословення на постійне проживання, заснування Січі, та визначення її статусу. Султан дав позитивну відповідь наступного року (1783), і тільки тоді, коли потребував козацької військової сили у зв'язку із черговим загостренням російсько-турецьких відносин (захоплення

¹Козацькі січі: (нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст.). ... С. 193.

²Бачинська О., Серeda О. Османсько-турецькі документи про задунайське козацтво напередодні та під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: збірка наукових праць. Одеса. 2012. Випуск 7. С. 2.

Російською імперією Кримського півострова). Запорожці планували збудувати Січ на Дунаї, що пояснювалося побоюванням щодо наближення російського кордону. Але до початку російсько-турецької війни 1787 р., вони так і не визначилися з розташуванням Січі, та продовжували жити в невеликих поселеннях і кошах, наприклад, в новоствореному Катирлезькому, який довгий час розглядався як місце для нової Січі¹.

Після війни, яка закінчилася 1791 р., Очаківщина та Буджак відійшли під владу Російської імперії. Козацтво, яке там проживало, почало свій рух до гирла Дунаю та земель Добруджі, подалі від ворожої імперії та війни. Ці території ще з 1708 р. зайняли невеликі поселення старовірів донців-некрасовців, котрі після провального повстання Кіндрата Булавіна втекли до османів, подалі від російських репресій.

Сучасна історикиня та археологиня Олена Бачинська впевнена, що Задунайська (Катирлезька) Січ розташовувалася на місці теперішнього міста Сфінту-Георге (повіт Тульча) Румунії – на лівому березі коси, утвореної виходом Георгієвського гирла Дунаю в Чорне море². Поряд пролягала ріка Дунавець. Кіш ґрунтувався на традиційних організаційних та економічних засадах, уперше після подій 1775 р. Також вважається, що заснували його ще у 80-х рр. XVIII ст., відколи султан дозволив створення Січі та визначив статус козацтва. А мирне співжиття козаків з некрасівцями пояснюється невеликою кількістю новоприбулих³. Та саме по закінченню війни 1787-1791 рр. до Кошу масово почало прибувати нове населення. Збільшення кількості проживаючих зумовило збільшення потреб: полювання, рибальство, землегосподарювання, тощо. Підживлювало конфлікти приналежність до різної віри, адже некрасівців вважали старообрядцями. Результат – у 1794 р. донці-некрасівці силою повернули власні землі.

¹Бачинська О. А. Катирлезька Задунайська Січ: поява, статус, організація козацької служби // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали V Міжнар. наук. конф. Одеса. 24-25 квітня 2015 р. С. 31.

²Бачинська О. А. Козацтво в “післякозацьку добу” української історії (кінець XVIII-XIX ст.). Одеса, 2009. С. 96.

³Бачинська О. А. Катирлезька Задунайська Січ: поява, статус, організація козацької служби. С. 30-33.

Козацтво перебалося в Сеймени, під протекторат браїловського паші, котрий не давав можливості створити на своїй території самостійну січову організацію. З 1803 р. козацтво намагалося повернути контроль над гирлом Дунаю. Повернувшись туди, вони одразу отримали насильницьку відповідь від некрасівців, заручених підтримкою ізмаїльського паші, котрий не ладнав з браїловським. Більшість науковців вважає, що даний розбій, що спричинив знищення Катирлезької Січі, відбувся 1805 р., а інші – 1806 чи 1812 р.¹

Із закінченням чергової російсько-турецької війни (1806-1812 рр.), де козацтво активно брало участь, Російська імперія привласнила Бессарабію та Буджак, а кордон тепер проходив по Кілійському гирлу Дунаю, що почало турбувати українських переселенців. Це змусило їх шукати підтримки в пашів Тульчину, Сулина, Бабадагу стосовно можливості повернення до дельти Дунаю, і виселення звідти донців. Тодішній отаман Семен Калниболотський почув відмову, та прийняв рішення справлятися із ситуацією власними силами. Наприкінці 1812 р. козацтво відправилося у похід до дельти Дунаю з надією відшукати вдале місце для Січі. Та зимова крига на ріці завадила планам та змусила перечекаати негодую в Ісакчі. Ранньою весною вони дісталися Катирлезу, та не заставши там некрасівців, розпочали будівництво. Зовсім скоро козацтво перемістилося на інше місце, адже Катирлез не був придатний для життя великої кількості населення через болота, плавні та ліси, часто підтоплювані рікою.

Останнім пристанищем стало місце південної гілки Георгіївського гирла Дунаю, Північно-Східна Добруджа. Саме сюди й переселилися некрасівці, збудувавши безліч поселень, зокрема й Журилівку, Кучук-Кюстенжі. І знову розпочалися військові протистояння, які закінчилися захопленням запорожцями головного центру донців – селища Великий Дунавець.

Навесні 1814 р. почали будівництво Задунайської (Дунавецької) Січі: на правому березі р. Дунавець біля однойменних сіл Нижній і Верхній

¹Цит. за: Пономаренко Н., Сергієнко Г. Задунайська Січ (1775-1828). С. 220.

Дунавець. На півдні та заході проходив вал і рів – залишки давньої генуезької фортеці, - а зі сходу тягнулися плавні. Задунайці мали власний причал на півдні, котрий виходив до Георгіївського, Сулінського та Кілійського гирл Дунаю, і відповідно, берегів Чорного моря. Навколо землі були сприятливими для господарювання, завдяки чому активно створювалися поселення, серед них: Райя, Саранасув, Іглиця, Караорман, Чукурова, Озаклія. Також поряд залишилася частина поселень некрасівців, які не бажали жити поблизу Мармурового моря. Володіло козацтво й землями Георгіївського гирла. Округа Січі масштабно розросталася, а населення спокійно вживалося з сусідніми етносами: молдаванами, болгарами, греками, тощо. Козацтво, що жило там, все-одно підпорядковувалося січовому керівництву, хоч і їх території належали безпосередньо османській владі.

Упродовж 14 років життя на Січі, запорожці брали участь у багатьох турецьких військових кампаніях, загалом козацьке військо становило приблизно 10 тис. осіб. Найбільш важкими для задунайців були походи проти християнських народів. Варто згадати про участь козаків у придушенні повстанні сербів 1815 р. Упродовж цього періоду проти турків повставали й інші: волохи, болгары, молдавани, греки, македонці, - що зумовлювало накази султана щодо збільшення кількості українців у складі турецької сили. Доходило й до залякувань і репресій. Та все ж від 1821 р. задунайці ходили на греків, а у 1824 р. відбувся інцидент, котрий значно здемотивував населення Січі: задунайці підірвалися в Іонійському морі від вибуху грецької ворожої міни. Уже 1825 рр. від Січі в похід у Грецію прибуло лише 1200 осіб, а 1826 р. у Греції під Місолунгами загинув кошовий отаман Семен Мороз.

Щоб заохочувати козацтво до служби османська влада платила кожен рік: на курінь – 200-300 курушів; кошовий отримував 3000, курінні – по 400, окрім цього січовики забезпечувалися продовольством і озброєнням. У самому поході кожен отримував окрему платню. Як і зазвичай, у похід вирушав і священнослужитель, котрий відповідав за похідну церкву. Виникла практика

наймання багатими козаками бажаючих нести службу замість себе, але при умові, що він уже брав участь у військовій кампанії раніше. Майнова диференціація згодом диктувала інші правила та зумовлювала активізацію дизертирства¹. Очолював козаків у поході курінний отаман, котрий мав добре знати місцевість, мав досвід війни, здатність вести за собою та інші важливі якості характеру².

Задунайці так і не досягли рівня військової справи як на традиційних Запорозьких січах. Це не є дивним, зважаючи на відсутність сталої військової загрози. Також запорожців додатково обмежували: не дозволялося будувати оборонні вали, мати артилерійське озброєння, а про «самостійні» походи куди-небудь і мови не було. Через це головні ознаки запорозького війська були втрачені: кіннота, флот, гармати, розвідувальні формування та аванпости, і навіть зникла потреба у посаді обозного.

Упродовж існування Січі багато людей незаконно емігрували до сусідніх імперій. Російські військові прикордонні сили не в змозі були стримувати втікачів. До того ж Задунайська Січ й так довго заважала російському урядові, адже виконувала роль потужного військового інструменту Османської імперії. Тому підсилювали невдоволення османським протекторатом й пропагандистські кампанії росіян. Майже завжди у Січі розгулювали ворожі агенти, котрі підбурювали населення, поширювали інформацію про численні маніфести та помилювання, пільги, надання землі та домівки тим, хто повернеться назад. Такі дії отримали успіх, що підтверджується наявністю невеликих міграційних хвиль у дані періоди: 1816-1817 рр., 1818 р., 1822 р., 1825 р.³. Наприкінці існування Січі існувало безліч заборон від османського керівництва, які втікачі обходили і в нічну пору доби. Тих, кого ловили та агітаторів засуджували до смертної кари.

¹Бачинський А. Д. Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні / ред. кол. О. А. Бачинська та ін. // Т.2. Одеса: ОКФА, 1998 р. С. 87-88.

²Бачинський А. Д. Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні... С. 87.

³Бачинський А. Д. Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні... С. 305-306.

Усе це та соціально-економічні фактори зіграли своє – козацтво, як і при існуванні попередніх Січей, поділилося на два табори: про- та антиросійський. «Ідейники» (козаки похилого віку як носії запорозьких традицій) пам'ятали звірства російського уряду та його наступ на запорізьку незалежність, а інші, здебільшого новоприбулі та заможники, бажали повернутися та отримати обіцяні блага: пільги, землі, стабільність. Цим і користувалася Російська імперія: у 1827 р., напередодні чергової російсько-турецької війни, градоначальник Ізмаїла Сергій Тучков порадив задунайцям переходити під протекторат Росії. Окрім цього існувала висока ймовірність того, що майданчиком бойових дій стане саме територія задунайців, через що султан міг би переселити українців до Єгипту¹. На наступній козацькій раді на Покрову кошовим став Йосип Гладкий, з ім'ям котрого і асоціюється знищення Січі.

Саме Йосип продовжив листування з генералом, і розпочав підготовку до переходу січовиків до Російської імперії. На заваді став початок війни (14 квітня) та домовленості з турецькою владою щодо участі запорожців у ній. Вимагалось 13 тис. осіб від Січі, але зібрати Гладкий зміг усього 2, більшістю якої стала опозиція кошового. Привівши військо до місця збору, Йосип Гладкий пообіцяв привести ще вояків, але насправді розпочав переселенську кампанію. На загальній раді разом з одностудцями затвердили офіційний перехід Задунайської Січі. 9 травня 1828 р. вони, забравши церковні атрибути, військові клейноди та архів, рушили на човнах по Георгіївському гирлу в бік моря, поки турки ще не заблокували гирло. 68 човнів разом з частиною жителів Січі та околиць сіл у кількості приблизно 1000 осіб покинули османські території. На наступний день вони встали у Ізмаїлі на карантині для перевірок, а 20 – присягнули на вірність особисто Миколі I та передали клейноди та регалії, чим підтвердили фактичний та юридичний перехід всієї Задунайської Січі під владу Російської імперії.

¹Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2000. С. 32.

Османська влада відреагувала миттєво: населення, що залишилося, піддалося тиску та репресіям. 28 травня фортецю в Ісакчі захопили разом з козаками, які несли там службу. Навіть тих, хто на той момент брав участь у війні затримали та відправили на каторжні роботи. Січ була знищена.

2.3. Військово-політична інтеграція Азовського козацького війська

Після переходу до Росії, задунайці, очолювані Гладким, одразу були залучені до військових дій, зокрема у захопленні фортеці Ісакчі 24 травня (закінчилося успіхом для російської сторони 28 травня)¹. Увесь рік задунайці активно воювали: займалися розвідкою, штурмом фортець, - завдяки чому зарекомендували себе вмілими бійцями. До того ж вони вирізнялися із російської військової системи тим, що все-ще зберігали устрій, в основі котрого залишалося поділення на курені. Це дозволило Йосипу Гладкому активно займатися питанням визначення статусу задунайців у імперії. Він прагнув утворити окрему бойову одиницю та мав головні вимоги від керівництва: козаки несуть службу, але в окремій військовій одиниці; їх родини забезпечуються державним утриманням; козаки (та їх сім'ї), що не мають змоги служити, також мають утримуватися.

Якщо брати до уваги політичний аспект переходу задунайців до Російської імперії, то бажання Гладкого були розглянуті урядом. Варто зазначити, що повернення християн «додому» підкріпило визволительські тези Миколи I, що зміцнило зовнішньополітичний курс держави та її позицію й статус на міжнародній арені. Персона Йосипа Гладкого почала набирати небаченої популярності серед вищих ешелонів влади, а сам імператор мав неабияку прихильність до кошового отамана.

Саме Гладкий як отаман Окремого Запорозького війська вирушив на «оглядини» передгір'я Кавказу та Кубані, як майбутніх місць проживання

¹Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2000. С. 36.

задунайців. На Кавказі у даний період вирувала національно-визвольна війна місцевих народів проти чергової експансії росіян, а козацтво мало за планом влади виконувати роль колонізатора та охоронця земель, з метою стабілізації ситуації. Користь існувала й для запорожців, адже формування поселення на периферії імперії могло гарантувати їм самостійний устрій. Окрім цього, життя поряд (або в складі) Чорноморського козацького війська, - вихідців із Запоріжжя, - дарувало надії на стабільність. Але Гладкий вважав інакше. Через малу кількість задунайців, їх слабку боєздатність і незнання місцевості, чорноморці могли б спокійно розчинити Окреме Запорозьке військо. Тому у звітах отаман писав про недоречність переведення козаків на дані території, у чому його підтримав командир Окремого Кавказького корпусу Іван Паскевич-Єриванський та згодом – Микола І. Імператор на короткий термін визначив долю задунайців: неслужили разом із родинами тимчасово поверталися на відвойовану в турків територію Задунайської Січі та забезпечувалися невеликим матеріальним забезпеченням, а зі служилих мав бути сформований окремий піший п'ятисотенний полк, але з обов'язковим підпорядкуванням армійському керівництву. При формуванні полку виникла проблема – мала кількість вояків (налічувалося приблизно 120), котра вирішилася за рахунок чоловік, що покинули Січ раніше та вже проживали у Новопокровській та Керч-Єнікальській колоніях. На початку квітня 1829 р. офіційно утворився Дунайський козацький полк¹.

Опісля закінчення війни в 1829 р. за домовленістю урядів, росіяни мали звільнити території Задунайської Січі, тому населення перевели на зимові квартири до Керчі. Відповідальним за пошуки землі для задунайців призначили новоросійського та бессарабського генерал-губернатора Михайла Воронцова². Та як буває, часу на підготовку було обмаль, і тому

¹ Водотика, С. Г. Рецензія: А. Д. Бачинський. Січ Задунайська. 1775-1828 : Історико-документальний нарис. - Одеса : МП Гермес, 1994. - 123 с. / С. Г. Водотика, В. М. Хмарський // Український історичний журнал. 1996. № 4. С. 147-151.

² Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2000. С. 40.

врешті-решт задунайці перезимували в Дніпровському повіті Таврійської губернії¹.

Військова сфера на початковому етапі існування полку була занедбана або ж малорозвинена. Це пояснюється соціальним складом населення. Наприклад, служилих було майже в 3 рази менше, ніж неслужилих. А якщо брати до уваги, що до його складу увійшли ті, хто переселився до Російської імперії раніше 1828 р., то частка дійсно підготовлених бійців є ще меншою².

У 1831 р. Микола I виконує прохання Гладкого щодо звільнення Дунайського пішого полку зі служби в Дунайській флотилії та відпускає на місця їх проживання. Проблема полягала в тому, що місця для постійного життя козаків просто не існувало, що й почав вирішувати наказний отаман. Під час чергової експедиції українським півднем він знаходить Бердянське пустище, що в Маріупольській окрузі. Уже наприкінці вересня Окреме Запорозьке військо разом з служилим населенням селиться в ряді сіл Олександрівського повіту Катеринославської губернії.

Щоб забезпечити самостійне функціонування війська, отаман Йосип сформував умови, за яких воно буде існувати: пустище має перебувати у власності козацтва та поділене між жителями; матеріальне забезпечення для будівництва інфраструктури; пільги. Російське керівництво внесло незначні зміни, а відповідальним за оселення козацтва назначило графа Палена. 27 травня 1832 р. іменним указом «Положення про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї» затвердилося постійне місце проживання вже Азовського козацького війська, котре відтепер мало керуватися положеннями та статутами наявних і схожих козацьких військових формувань³. Хоч у військовій системі Російської імперії потреби у створенні нового іррегулярного формування не було, але існували інші причини: стимул козакам, що перебувають під протекцією османів повернутися до

¹Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Издательство Вече, 2013. С. 337.

²Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2000. С. 41.

³Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. СПб., Т. VII. 1833. С. 336-338.

«рідної» імперії, а також зміцнення авторитету на міжнародній арені за рахунок «повернення християн до колиски віри».

Важливою сферою формування поселення та військової одиниці загалом є територіальний та адміністративний устрої. Людмила Маленко визначає, що козацьке військо проживало на території між Бердянськом і Маріуполем. На північ від моря ділянка тягнулася на 60 верст, а за шириною – 13. У складі південних територій був вихід до Азовського моря, а на заході та південніше пролягали річки Берда та Каратиш¹. Загалом на 1832 р. військо мало у власності 51.141 десятин землі, яких катастрофічно не вистачало на все населення². Тому приєднували у власність війська сусідні землі, наприклад, останньою стала Юрзуфська ділянка, завдяки чому вони мали у власності 74.189 десятин землі, а також займали загалом 4,3 % земель Олександрівського повіту³. Та остаточно проблема із землекористуванням вирішилася лише при зменшенні наділів до 15 десятин на душу чоловічої статі (початково планувалося 30).

Головним адміністративним центром Азовського козацького війська став Петропавлівський посад (сьогодні – село Новопетрівка Бердянського району Запорізької області), окрім нього населення проживало в новозбудованому Микільську (селище Микільське Маріупольського району), котрий певний час виконував роль центру, а також в станицях Покровській (село Бойове Маріупольського району), Новоспаскій (село Осипенко Бердянського району Запорізької області), Стародубській (село Стародубівка Маріупольського району). Дві останні були створені раніше – вихідцями із центральної України⁴.

Органом внутрішнього управління стала військова канцелярія, котра очолювалася наказним отаманом, і мала в складі секретаря, канцеляристів,

¹Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2000. С. 48.

²Бойко А. В., Маленко Л. М. Матеріали для історії Азовського козачого війська. Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя: [б.в.], 1995. С. 52.

³Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. СПб., 1862. Т. 6. С. 120-122.

⁴История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Запорожская область / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. К. 1981. С.188-190.

трьох асесорів, тощо. У обов'язки канцелярії входило вирішування проблем, пов'язаних із військовою, цивільною та військово-судовою сферами. Цивільні мали звертатися лише до Олександрівського повітового суду. Тобто, канцелярія мала слідкувати за якісним несенням служби козаками: організація підготовки, отримання забезпечення, звітування перед вищим керівництвом, покарання козаків за вчинки, скоєні під час несення служби (що насправді було рідким явищем). Цивільні справи у повітовий суд також передавалися канцелярією, і в разі потреби, вона мала опікуватися порушниками закону (нагляд, домашній арешт, тощо). Кадри виховувалися при канцелярії, а потім у приходському училищі Петровського посаду. Також підпорядковувалася канцелярії й поліція. Російський уряд бажав контролювати азовців, тому розпорядився про обов'язкові посади офіцерів. Окрім цього формуються інші структури: були призначені лікар, двоє фельдшерів і аптекар¹. Згодом у адміністративному центрі функціонує тимчасовий шпиталь, а власний так і не збудували. З 1837 р. створили посади військового архітектора та військового землеміра. Більше уваги адміністративному устрою буде приділено в наступному розділі.

За увесь час функціонування війська персона наказного отамана змінювалася тричі. У 1851 р. Йосип Гладкий був відправлений у відставку, що пояснюється планами російської влади готувати азовців до переселення та освоєння кубанських земель, а Йосип міг би вперто цьому протистояти, захищаючи інтереси як власні, так і козацтва. Наступним очільником став Яків Кухаренко, виконуючим обов'язки наприкінці 1852 р. став полковник Сисой Косолап, а останнім у 1856 р. – генерал-майор Констянтин Решетілов².

Стає зрозумілим статус Азовського козацького війська в Російській імперії. Хоч козацтво й мало багато прав, привілеій та пільг, на відміну від іншого звичайного населення, але традиційна система впорядкування була знищена. Самостійність навіть у виборності наказного отамана ігнорувалася

¹ Бойко А. В., Маленко Л. М. Матеріали для історії Азовського козацького війська. Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя: [б.в.], 1995. С. 55-56.

² Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2000. С. 64-65.

та заборонялася, що підтверджує приналежність війська до іррегулярних військ імперії та практики централізованого керівництва.

Військова служба азовців проходила за зразком інших іррегулярних формувань Російської імперії та поділялася на внутрішню та польову. У випадку першої, козаки мали нести службу на посадах в установах війська, або ж у складі караулу чи поліції. Окрім забезпечення порядку на території Азовського козацького війська, козаки, що несли внутрішню службу, з 1862 р. мали охороняти поромну переправу через ріку Берда. Команда складалася з 5 чоловік (4 рядових, очолюваних одним приказним).

Офіцери мали йти у відставку після 25 років служби, особи недворянського походження – після 6 років, рядові – після 30 (25 – на польовій, 5 – на внутрішній), але на польовій службі вони фактично перебували до 12 років і далі жили на пільговому утриманні до 15 років¹. Діти офіцерів та чиновників могли нести внутрішню службу вже з 17 років, а польову – з 19. Службу могли не проходити священнослужителі, особи, що фізично не підходили, та торговці, котрі «відкупалися» (яскраві риси схожості з райєю Задунайської Січі). Ранги азовців мали відповідники до армійських: козак (рядовий), урядник (унтер-офіцер), хорунжий (прапорщик), сотник (поручик), осавул (капітан), військовий старшина (майор).

Специфічною рисою Азовського козацького війська серед інших російських іррегулярних формувань є співвідношення офіцерського складу до рядового, де перші у війську становили 7% (норма – 2%)².

Протягом перших 10 років існування Азовського козацького війська військові отримували амуніцію та зброю від держави. Але коли постало питання про визначення місця служби козацтва з метою їх навчання та запобігання розбою у поселеннях, постала проблема із забезпеченням війська, хоч воно й отримало у спадок від Дунайського пішого полку сотні

¹Свод военных постановлений. СПб. 1859. Ч. I. Кн. II С. 999.

²Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX в. Военно-экономический потенциал России / АН СССР. Ин-т истории СССР. М.: Наука, 1973. С. 33.

одиниць шабель, рушниць і пік. Спочатку вояків хотіли у кількості двох піших сотень відправити на патрулювання Анапи та Геленджика у складі місцевих військ, що непокоїло Йосипа Гладкого. Та проблема вирішилася сама собою, адже 1837 р. Микола I наказав сформувати 10 команд з метою патрулювання східного узбережжя Чорного моря, аби запобігти контактам народів Кавказу із османами.

Але тепер козакам не вистачало човнів, котрі були б пристосовані до морського плавання. У 1838 р. в Одесі збудували перші 3 човни (за рахунок держави) на зразок мальтійських, планувалося ще 7, які почали будувати в Миколаєві за кошти Чорноморської кордонної лінії. У складі такого судна мали нести службу 18 рядових козаків, урялник і хорунжий. Координування усіма суднами здійснювалося осавулом війська Дяченком¹.

Патрулювали азовці територію, що між Сухум-Кале та Геленджиком, а підпорядковувалися Миколі Раєвському – генерал-лейтенанту і начальнику Чорноморської берегової лінії, котрої на той момент ще не існувало, через що козаки мали брати участь у її розбудові, а згодом – у патрулюванні. Завдяки тому, що азовці продемонстрували свою здібність до служби, то у 1839 р. було збудовано ще 20 човнів і сформовано більше команд. Генерал-лейтенант мав певність у доцільності переселення азовського козацтва на східний берег Чорного моря, й тому постійно підіймав дане питання. Російське керівництво вважало, що їх оселення принесе лише більше збитків у казні, тому відмовляло. Замість цього будували казарми для військовослужбовців і зручні пристані, завдяки чому активно налагоджувалася інфраструктура узбережжя у вигляді фортів.

Човни оснащувалися двома артилерійськими гарматами (набої – свинцеві ядра), а при собі азовці повинні були мати рушниці, шаблі, кинджали, куплені за свій рахунок.

За період до 1843 р. кількість човнів і задіяних до служби азовців невпинно зростала, що пов'язано з активізацією опору черкесів проти

¹Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2000. С. 70.

російських військ. У 1844 р. за вдосконалення суден взявся грек Леврет Карагач, котрий їх значно полегшив у вазі. Також тепер неодружені офіцери та урядники мали служити 4 роки, а інші – 3. Берегова служба відкривала для козаків великі перспективи – від хорошої платні до стрімкого кар'єрного зросту.

З 1853 р. (початок чергової російсько-турецької війни) російська влада ліквідувала Чорноморську берегову лінію через присутність англо-французької ескадри в регіоні, й тому азовців перевели у склад новоросійського гарнізону. Та одночасно з цим сформувала учбову команду для підготовки молоді до служби в патрулюванні узбережжя Чорного моря. Опісля ліквідації й Новоросійського укріплення козацтво воювало у складі регулярної армії (захищало узбережжя Азовського моря). Із закінченням війни 1856 р. додаткові підрозділи з азовців розформували, а інші повернулися до патрулювання Чорного моря. На 1861 р. кількість команд зросла з 20 до 26.

Незважаючи на успіхи азовських козаків у службі, російський уряд усе-одно прийняв рішення переселити Азовське козацьке вісько на Кубань. Це пояснюється багатьма факторами. У першу чергу тим, що у складі налічувалася мала кількість вояків (на 1856 р. – 1,926 чоловік), через що існувала певна обмеженість військових функцій порівняно з іншими військовими іррегулярними формування в Російській імперії¹. Також варто пам'ятати про зміну геополітичної картини та «згасання» Великого Степового кордону. До того ж, азовці продемонстрували навички формування стійкого екомічно суспільства, що й вирізняло їх серед інших та й стало причиною відправки азовського населення в тяжкі умови Кубанщини.

За увесь час свого існування Азовське козацьке військо асоціювалося із давньою запорізькою традицією, але вже у південній Україні. Задунайці постійно демонстрували власний характер: протестували проти «чужих» на

¹Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2000. С. 76-77.

різних керівних посадах, у тому числі й наказного отамана; усілякими способами уникали служби невеликими військовими формуваннями в регулярній армії і під керівництвом російських командирів. Порівняно з минулими звичаями козацтва, ці види протесту виглядали неабияк пасивно, і навіть вони викликали в російській влади різке негативне ставлення. «Підбурювачів» карали, що не залишалось повз уваги місцевих, котрі вірили в продовження козацької традиції. Частими випадками стало неможливість повернення поміщиками з Азовського козацького війська своїх кріпаків-селян.

З 1861 р. новий імператор Олександр II нарешті визначився з долею азовців. Спочатку він хотів розформувати військо та приєднати до інших військових формувань, але вдала військова кампанія на Кавказі змінила плани – не вистачало населення, котре могло б освоїти нові території імперії. 10 травня 1862 р. вийшов указ «Положення про заселення західної частини Кавказького хребта», за яким планувалося переселити 17 тис. азовських родин¹. Мали переселятися родини, котрі мали в складі хоч одного служилого, а декотрі родини звільняли від жеребкування (де козак досяг 45 років і не має сина за 17 років).

Мали формуватися списки переселнських груп, котрих супроводжували свої ж офіцери. Існувало 2 шляхи подорожі: морський – зупинялися в Бердянську, звідки пароплавами кавказького відомства доставлялися на місця оселення; сухопутним йшли ті, хто мав худобу, та прибували в Керч, звідки на баржах через протоку потрапляли на Тамань. Переселенці отримували грошову допомогу та зберігали ряд пільг, окрім цього усі перевезення мали бути безкоштовними. Обіцялося до 30 десятин землі на ревізку душу козака, до 200 – на офіцера. Існувала можливість і купувати навечно фіксованого розміру ділянки землі, але лише тим, хто мав відслугу або ж дворянство.

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том XXXVII. СПб., 1865. С. 406-424.

Хоч азовці й були вражені новинами, але зважаючи на безліч обіцянок, у 1863 р. переселитися забажало 400 сімей служилих (з Микільської, Покровської та Стародубівської станиць), чого російське керівництво не очікувало. Більшість скористалося сухопутним шляхом у майже 550 км, та мандрувала трьома партіями. По прибуттю козацтво виявило, що кавказька влада порушила власні обіцянки, відвівши для оселення ділянки між ріками Хабль й Іль, а не по річці Абині. Азовці обурилися та розпочали протест, котрий змусив владу задіяти зброю. Але до кровопролиття не дійшло, а керівництво змушено було домовлятися та оселити азовців в Абинській, Хабльській, Грузинській та Ільській станицях.

Дана подія наштовхнула певні владні кола на думку щодо доцільності переселення тих козаків, котрі не бажали. Та імператор навпаки – забажав, аби на наступний рік переселилося ще більше козацьких сімей. У той час як Микільська станиця вирішила відправитися на Кубань майже усім складом, то Петровська та Новоспаська взагалі відмовилися від жеребкування, але під тиском козаки змушені були підкоритися військовій канцелярії. Кавказька влада у свою чергу обіцяла надати земельні ділянки, обрані азовськими депутатами. У результаті потрібна кількість на 1864 р. (349 сімей) була сформована для переселення. Але наступного року прийшов указ про перехід на Кубань повного складу Азовського козацького війська, що зумовило появу таємних листів («ябед») стосовно неправильного виконання імператорських наказів підрядниками. Здебільшого в цьому брали участь козаки Петровської та Новоспаської станиць, котрі планували сформувати «прохальну» делегацію до імператора. Проблема для російського уряду вирішилася завдяки тиску та погрозам.

Наступні дві партії вже вирушили на Кубань, де оселилися у Сіверській, Азовській, Дербенській, Папайській станицях. У цей час Микільська та Покровська станиці були ліквідовані, а території підпорядковувалися Стародубській. Уже 5 червня 1864 р. кавказька влада повідомила про нестачу землі для нових переселенців і відповідно – про

скасування повного переходу Азовського козацького війська. Також на таке рішення вплинув фактор «селянської» психології населення, котре після указу банально перевели під владу цивільного відомства. Тим, хто бажав добровільно перейти до Кубані, це дозволили.

1865 р. у зв'язку з відсутністю бажаючих до переселення вийшов указ про ліквідацію Азовського козацького війська. Багато хто перейшов у селянський стан, а служилі відповідно до звання – дворянський. Через це ще декілька десятків родин вирішило піти на Кубань у 1866 р. Також до Кубанського козацького війська передалася відповідна документація, зброя та капітали колишнього формування розміром майже 100 тис. карбованців. 27 серпня 1866 р. офіційно перестала працювати військова канцелярія, що остаточно ліквідувало Азовське козацьке військо. Загалом на Кубань переселилося 5.238 особи, а це 48 % населення всього козацького війська¹.

Резюмуючи, здійснений порівняльний аналіз військово-політичної сфери Кам'янської, Олешківської та Задунайської Січей та Азовського Козацького війська демонструє їхню однозначну приналежність до спільної фронтірної системи Великого Степового кордону. Завдяки прикордонному середовищу з його невід'ємними елементами невизначеності, тривалістю військової загрози та конкуренції імперських впливів і сформувався характер козацьких формувань з їх політичними орієнтирами на майбутнє.

Досліджувані Січі намагалися зберігати традиційні самоврядні засади: виборність старшини, функціонування військової ради та прийняття рішень у залежності від спільності думок громади. Козацтво продовжувало спиратися на мобільність, ініціативу та демократичний характер ухвалення рішень, завдяки чому відчувалася спадковість запорозької традиції. Разом з цим, політична орієнтація все-одно залежала від зовнішніх факторів. Наприклад, козацтво Кам'янської та Олешківської Січей змушене було постійно пристосовуватися до нових реалій під владою Кримського ханства та Османської імперії, а задунайці уособлюють класичний приклад козацької

¹Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2000. С. 140-142.

еміграції, котра попри все намагалася зберегти частину автономності у балансі міждержавних інтересів двох імперій.

Азовське козацьке військо, поставши з уламків задунайського козацтва, втілює появу іншого етапу невід'ємної фронтірної трансформації. Від початку свого існування азовців вдало інтегрувались у військово-адміністративну систему Російської імперії, яка бачила дане військо у вигляді успішного, ефективного інструменту охорони південного кордону імперії. Азовське козацтво хоч формально й відтворювало елементи запорозької організації, але фактично втратило автономію: виборність старшини обмежувалася контролем з боку імперської влади та відповідних структур, а стратегічні рішення ухвалювалися відповідно до державних інтересів, тим самим ігноруючи потреби населення. Це є яскравим свідченням поступового перетворення у минулому незалежних козацьких спільнот на елемент імперської прикордонної адміністрації (відомства).

Дані досліджувані військові козацькі формування об'єднує той факт, що їхня діяльність мала визначення логікою існування на Великому Степовому кордоні, котрий виконував роль не тільки географічної чи політичної межі, а був чинником постійних трансформацій, пов'язаних із мобільністю населення, міжетнічною взаємодією, запозиченням елементів чужої культури й водночас захистом власної ідентичності. Що і є доказом унікальності даного середовища. У випадку січового козацтва, прикордонне життя давало можливість для пошуку способів виживання в умовах постійного тиску конкуруючих імперій, тоді як для азовців перетворилося на інтеграцію у систему «поселенського кордону», де військова спільнота ставала частиною державного російського механізму колонізації.

Тож, військово-політична сфера досліджуваних козацьких військових формувань продемонструвала наявність і збереження традицій, і їхнє поступове розмивання. Кам'янська, Олешківська та Задунайська Січі втілюють останні варіанти існування ідеї козацької автономності та демократичного устрою в умовах фронтірного протистояння. У свою чергу

Азовське козацьке військо стало уособленням початку етапу переходу від відносно незалежних козацьких спільнот до інституцій, що підпорядковуються імперській меті, але все-одно символічно залишаються останнім осередком козацьких традицій та вольностей. У контексті теорії Великого Степового кордону дана ситуація є відображенням закономірності його «закриття», коли відкрита зона взаємодії та конфліктів перетворюється на інтегрований простір імперського контролю.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ТА КУЛЬТУРНА СФЕРИ КАМ'ЯНСЬКОЇ, ОЛЕШКІВСЬКОЇ, ЗАДУНАЙСЬКОЇ СІЧЕЙ ТА АЗОВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА У КОНТЕКСТІ ВЕЛИКОГО СТЕПОВОГО КОРДОНУ

Поява трансформаційних елементів у досліджуваних військових формуваннях безпосередньо зумовлена розвитком Великого Степового кордону, чий характер формувався під впливом інтенсивних соціально-економічних та культурних взаємодій суспільств по обидва боки пограниччя.

3.1. Археологічні свідчення соціально-економічної адаптації Кам'янської та Олешківської Січей

Для якісного розкриття теми матеріальної культури та побуту козацтва особливу увагу приділено археологічним дослідженням Січей. Кам'янська Січ є найбільш вивченою пам'яткою і, з огляду на спільну хронологію та ідентичне населення з Олешківською Січчю, її археологічні дані можуть бути екстрапольовані для загального аналізу життя козаків під кримсько-османською протекцією.

Археологічне дослідження території Кам'янської Січі розпочалося з 1913 р. та пов'язане з археологом Віктором Гошкевичем, котрий користувався матеріалами розвідок Дмитра Яворницького¹. Лише з 1972 р. за дослідження об'єкта береться експедиція острова «Хортиця», завдяки чому у 2009 р. пам'ятка отримує статус філії відповідного заповідника².

На річці Дніпро, поблизу Січі, функціонувала стратегічно важлива Каїрська (Кам'янська) переправа, яка забезпечувала козацтву значні

¹Гошкевич В. И. Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. Херсон, 1912. Вып. 2. С. 86.

Гошкевич В. И. Летопись музея за 1913 год. Вып. 5. Херсон: Изд. гор. упр., 1915.

²Сокульский А. Дніпровська археологічна експедиція 1974 р. Дослідження Кам'янської Січі: Щоденник. НА НЗХ. 1974. № 81. С. 129.

прибутки у вигляді плати мита¹. Завдяки їй навколишнє населення прямувало в Крим, а особливість – це переправа до лівого берега вниз по течії (назад повернутися цим же шляхом було неможливо). Ця економічна активність стала чинником формування розвиненої інфраструктури поблизу поселення, що включала базар, шинки, залоги та ремісничі майстерні. Планування Січі зберігало традиційні риси (центральный майдан, 38 куренів, адміністративні будівлі), але будівельні традиції відображали гібридний характер адаптації. Аналіз архітектури Січі демонструє збереження українських традицій із запозиченням елементів, продиктованих місцевими умовами. На відміну від типових для Південної України мурованих чи дерев'яних будівель, запорожці зберігали власну традицію куренів-землянок². Курені, розраховані на 10–15 осіб, мали чітку внутрішню структуру: вхід через сіни, піч, покуття та наявність вікон із гутним склом³. Традиційні підвіконня були відсутніми через значну висоту вікон над долівкою. Для побудови стін використовувалася стовпова конструкція: вертикальні стовпи та жердини перепліталися хмизом і замащувалися глиною. Дах – двосхилий, - з дерну або очерету. Центр землянки займав стіл і лави, а попід стінами залишалися ліжка. Наявність сіней для контролю температури та захисту від фауни, а також масивний сволок підтверджують дотримання традиції спільного будівництва, що вказує на збереження автохтонних звичаїв.⁴ Але специфічні розміри куренів свідчать про адаптацію козацтва до нових умов і реалій життя.

При дослідженні іншої житлової споруди (другий ряд куренів) зафіксували цікаві знахідки: російські копійки та срібні татарські монети на підлозі, а також заховані в кутовій стовповій ямі подібні татарські монети⁵.

¹Мільчев В.І. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). Запоріжжя: РА «Тандем-У». 2009. С. 13.

²Верговський С., Власов О. До відтворення куреня Кам'янської Січі. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 21, ч.І. К. 2012. С. 92-100.

³Козловський А.О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра // Археологія. 1991. С. 50; Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон. 1903. Кн. 1. С.178.

⁴Верговський С., Власов О. До відтворення куреня Кам'янської Січі. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 21, ч.І. К. 2012. С. 95.

⁵ Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра // Археологія. 1991. № 4. С. 55.

Окрім цього на долівці лежали залишки керамічної піали, оздобленої вишуканим орнаментом безумовно османського виробництва. Знайдений також посуд з гутного скла належить до традиції виробництва саме українського населення, можливо був імпортований з підросійської України. Цікавою є згадка про скарб, що знайшли місцеві, представлений 28 монетами різних країн: кримськотатарські періоду XV-XVI ст., польська монета, декілька російських XVIII ст., і наостанок – хрест-енколпion¹. Це є свідченням тісних економічних зв'язків козацтва із суспільствами Кордону.

Також завдяки археологічному дослідженню шинка на території Кам'янської Січі маємо можливість ознайомитися як з архітектурою, так і з культурою відпочинку та харчування місцевих жителів. Будівля розміщувалася на околиці поселення та становила майже 50 м². Вхід розташовувався зі сходу. Через руйнацію частини будинку маємо довжину лише двох стін – північно-східної (8 м) та південної (10 м, причому на 6 м вона заокруглювалася). Структурно складалася з коридору, основного приміщення, підвалу глибиною відносно поверхні приблизно 1,5 м. Зафіксували залишки їжі, що вживало населення: велику рогату худобу, свиней, коней, кіз, овець, оленів, косуль, птахів як диких, так і свійських, коропів, щук, сомів, тощо. Також цікавими знахідками став посуд, зокрема макітра накрита кахлею, металеві побутові вироби, зброя, люльки. Саме люльки стали датуючим матеріалом досліджуваного об'єкта, завдяки чому науковці визначили, що приміщенням козацтво користувалося повторно².

Найбільш переважаючими за кількістю знахідками є глиняні або ж керамічні, завдяки чому можна впевнено віднести гончарство до провідного ремесла Січі. Зафіксовано багато видів столового та кухонного посуду, кахлів, люльок, грузил, прясел, тиглів тощо³. Щодо тіста, то переважає у

¹ Волков А. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Кам'янській Січі у 2018 р.... С. 39

² Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра... С. 54.

³ Петрашина П. Д. Залізообробне та ганчарне ремесло Кам'янської Січі. Краєзнавство Запоріжжя. 2017. № 3. С. 6.

використанні саме сіра глина, зустрічається й червона. Користувалися гончарним колом, а тісто було щільним і якісним.

Любило населення й прикрашати свої вироби орнаментами на основі мінеральних фарб коричневих, чорних, червоних відтінків. Переважала техніка розмалювки, але зустрічається гравірування під фарбами. Зазвичай орнаментується вінцева частина посудини, а дані зображення є унікальними у своєму поєднанні: лінії, зигзаги, хвилі, мазки, крапки, риси, тощо. Поширена практика декорування посуду має цілком логічне пояснення: поряд із поселенням знаходилися багаті поклади мінералів червоного кольору, які могли використовуватися і в металургії¹.

На 2017 р. кількість керамічних і глиняних знахідок з території Січі місцевого виробництва становить 20 %, серед імпорту переважає посуд кримських і османських ремісників, серед них популярними є вироби з фаянсу та димлений посуд². Але більшість – це місцеве виробництво, що ґрунтується на традиціях українців з підросійських територій. Тобто те, що принесли з собою переселенці.

До місцевого виробництва відносяться і кахлі коробчастого типу, з орнаментацією та рельєфом на лицевій частині. Зафіксовані усі типи конструктивного призначення: на стіни, кути, карнизи. Глина так само сіра або червона, але тісто є менш якісним, порівняно з тим, що призначений для виготовлення посуду. Рельєфна орнаментація також різна: «вершник», рослинні, ажурні, геометричні, риби, сонце, виноградна лоза, «людина з квіткою», «грифон з чаркою та драконом», «килиміві»³. Кожен з орнаментів має власне символічне призначення, наприклад, виноградна лоза (найбільш популярна) є типовим символом християнства, так само як і риби. А ось зелена полива на кахлях – це безумовно імпорт з Османської імперії. Через

¹Сокульський А. Дніпровська археологічна експедиція 1974 р. Дослідження Кам'янської Січі: Щоденник. НА НЗХ.1974. № 81. С. 129.

²Петрашина П. Д. Залізообробне та гончарне ремесло Кам'янської Січі... С. 8.

³Петрашина П. Д. Залізообробне та гончарне ремесло Кам'янської Січі... С. 12.

малу кількість даного матеріалу можна вважати, що вона була символом достатку та здебільшого прикрашала будинки старшини.

Дрібна пластика представлена люльками, котрі вироблялися з різної місцевої глини: сірої, червоної, рожевої, білої, чорної, коричневої. Більшість екземплярів є простими, без орнаментації, але зустрічаються з рослинно-геометричними зображеннями, або ж з різного роду рисками та лініями. Форми вироблялися з гіпсу та використовувалися неодноразово. Найбільш цікавим є імпорт у вигляді червоноглиняних та рожевоглиняних, вироблених в Османській імперії¹.

Кам'янська Січ вирізняється від інших, що функціонували на османських територіях, масштабним розвитком ремесел, майстерні яких знаходилися саме на околиці поселення. На північному сході розташовувався центр виробництва заліза, а на заході – кузні та відповідні майстерні. Ще у ХХ ст. науковці виявили 3 печі залізоплавильного та господарчого характеру², а згодом зафіксували залишки залізоплавильного комплексу (50x25 м), подібні матеріали були знайдені й пізнішими експедиціями³. На мису Стрілка містився центр ремісничого виробництва, зокрема й металургійного, про що свідчать залишки залізного, алюмінієвого, мідного брухту та опилок, бронзових злитків. Також місцеві використовували як кричний, так і плавильний горни. Окрім цього вони працювали з кісткою, практикували конвісарство і людвисарство⁴.

Наявність розвитку багатьох видів ремесел не є дивним – навколишні території лише сприяли. Наприклад, для залізоплавильної сфери важливо мати в доступі велику кількість сировини у вигляді води, палива та руди. Воду використовували з ріки Кам'янка, лісу навколо було вдосталь, а руду

¹Волков А. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Кам'янській Січі у 2018 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наук. ст. Випуск 28. Київ. 2019. С. 39.

²Козловський А. О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра... С. 49.

³Сокульський А. Дніпровська археологічна експедиція 1974 р.... С. 18.

⁴Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. К.: Вид-во АН УРСР. 1963. С. 220.

брали з боліт, лук, озер. Вважається, що поклади руди розташовувалися всього за 2 км від Січі¹.

Тож, місцеве виробництво цілком задовольняло потреби населення Кам'янської Січі, а частина виробів йшла на продаж. Наявність імпортованих товарів як з території підросійської України, так і з Кримського Ханства та Османської імперії говорить про тісну соціальну та економічну взаємодію суспільств Великого Степового Кордону. Козаки підтримували стосунки з українцями, та поглиблювали відносини з кримчанами, османами, татарами, тощо. Саме це активно впливало на трансформацію традицій місцевого населення та зумовлювало появу нових, що і є яскравою рисою прояву Кордону в далекому XVIII ст.

Активна взаємопроникність культур фіксувалася ще з попередніх століть: з XVI ст. фіксується поява козацьких прізвищ тюркського походження (Бут, Ширян), а також запозичення термінології («отаман», «кіш», «чубук»)², а з XVII ст. деякі запорожці серйозно розглядали можливість переселитися на землі, підвладні Кримському Ханству³. Після подій 1709 р. це стало реальністю. Вважається, що саме Олешківська Січ стала першою офіційною наступницею зруйнованої росіянами Чортомлицької, ніж Кам'янська⁴. Так це чи ні, але Олешківська у свій час виконувала роль провідного політичного центру запорожців.

У період функціонування обох Січей формуються особливості в територіальному, соціальному та економічному устроях. Це зумовлено взаємодією традиційних козацьких елементів з османо-кримськими. У той час як устрій та інфраструктура поселень залишалися незмінними, утворюється система паланок, за якою кожний населений пункт обирав

¹Сокульський А. Дніпровська археологічна експедиція 1974 р. Дослідження Кам'янської Січі: Щоденник... С. 21.

²Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. Колективна монографія / За ред. В. Брехуненка. Київ: ІУАД, 2018. С. 72.

³Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. ... С. 76.

⁴Мільчев, В.І. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2009. С. 10.

очільників, котрі мали представляти інтереси суспільства¹. У землекористуванні також фіксуються зміни: земельні ділянки за всіма мешканцями Кримського Ханства закріплювалися тимчасово (на відміну від системи Російської імперії), що ставило під загрозу безпечне ведення господарства та стало однією з провідних причин переходу населення до росіян у 1734 р. Але коли російське керівництво контролює використання природних ресурсів, то кримське зовсім не обмежує. Це пояснюється відмінними економічними системами держав, де у основі даних мусульманських провідною сферою є скотарство, котре вимагає наявності великих пасовищ. З часом, із усе частішими випадками зловживання пільгами запорожцями, османська влада почала обмежувати їм доступ до природних ресурсів.

Завдяки археологічним даним з дослідження Олешківської Січі також можна простежити появу трансформаційних елементів, зумовлених впливом турецько-татарських традицій. Вони також помітні у звичайному побуті олешківців, зокрема через архітектурно-декоративну кераміку, представлену кахлями. Зафіксовано наявність неполивних рельєфних кахлів коробчастої форми з червоної та сірої глини (присутні домішки з піску). Частими знахідками є кахлі «української» традиції – із зображеннями двоголового орла та розписами у стилі бароко, окрім цього є імпорт із мусульманських країн, котрі вирізняються рослинно-геометричними орнаментами². Також олешківці виробляли кахлі й самі, доказом чого є їх розшаровування та неохайність румп. Форми до них є імпортованими. Частими знахідками є посуд кримського та османського виробництва у вигляді тонкостінних орнаментованих глечиків з високим горлом, орнаментованого фаянсового посуду, піал із орнаментом з трьох кольорів, тощо³.

¹Запорожцы в подданстве Крымского ханства // Казачество в тюркском и славянском мирах: Колл. монография / Отв. ред. В. В. Грибовский, В. В. Трепавлов; Институт археологии им. А. Х. Халикова АН РТ. Казань, 2018. С. 513.

² Титова О. М. Археологічне вивчення Олешківської Січі Низового Дніпра... .С. 242.

³ Титова О. М. Археологічне вивчення Олешківської Січі Низового Дніпра... . С. 242.

Яскравим та показовим прикладом відображення взаємодії культур різних народів у межах Великого Степового кордону є дрібна пластика – люльки. Взагалі, тютюн та культура паління потрапила до українців завдяки османам, свідченням чого є лінгвістика: слова «тютюн», «бакун», «чубук», «люлька» потрапили до української мови саме від мусульман, - до того ж, навіть форма люльок, яку використовувало українське населення належить до «східного» типу, а не «голландського», поширеного у Європі¹. Саме на території Олешківської Січі науковці знайшли безліч видів люльок. Більшість з них були місцевим виробництвом (неохайність орнаментациї та форм). Як за існування попередньої Січі, велика частина люльок орнаментациї не має, а якщо і є, то представлена примітивними візерунками. Найцікавішими для даного дослідження є імпортовані вироби, з якісного матеріалу та дещо інакших форм: широке та пласке дно чаші, широка сплюснена та орнаментована нижня частина (бортик), чубук має орнамент. При цьому люлька мала більші розміри, а чубук мав бути «дзьоподібною» форми, нижня частина чаші більша за верхню, нагадує циліндр.

Як бачимо, археологічні матеріали є важливим джерелом у дослідженні соціально-економічної сфери життя населення Січей. Завдяки даній інформації маємо змогу простежити культурну взаємодію на Степовому кордоні, та відповідно його вплив на сусідні суспільства. Запорожці, що почали своє нове життя під протекторатом Османської імперії та Кримського Ханства змогли зберегти звичаї будівництва та планування будівель, та частково – Січі. Використовували в побуті вироби аналогічні до виробів українців, що жили на землях підросійської України, та водночас активно залучали до вжитку «східні», ті, що були зручними, якісними або символізували достаток. Трансформація соціального та економічного устрою не могла не відбутися, але важливим є те, що залишається чітка культурна та національна різниця між сусідніми народами, що є підтвердженням наявності

¹ Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. : навч. посіб. / М-во освіти України, Ін-т змісту і методів навчання, Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ: Ін-т змісту і методів навчання. 1997. С. 78-80.

масштабних відмінностей між ними та впливу Великого Степового Кордону. Людина, як носій культури поглинає ті елементи, котрі є зручними та передає далі, й так постійно. Побут – невід’ємна частина життя суспільства та водночас – інструмент взаємовпливу між різними культурами.

3.2. Соціально-економічні та культурні трансформації Задунайської Січі

У період, коли життя козацтва Олешківської та Кам’янської Січей активно та тісно взаємопов’язувалося завдяки спільним десятиліттям функціонування, то населення Задунайської Січі мало інший досвід. Хоча так само її утворенню передувало бажання російської влади контролювати все більше територій, і як в 1709 р., так і в 1775 р. вона зруйнувала попередню Січ (Чортомлицьку).

Знаходилася Задунайська Січ на місці давньої генуезької фортеці, вали котрої козацтво відновило. Окрім цього до її складу відносилася територія від лиману Разів до Кам’яного, включно з тутешніми островами (Дранів, Святого Георгія). Вважається, що дане військове поселення складалося з однієї вулички з 40 куренями (у вигляді звичайних будинків), що традиційно, 38 отримали «класичні» назви¹, а останні були відведені під паланку (будівля для старшини) та титарню (для священнослужителів). Окрім цього функціонували дерев’яна церква, шинок і приплав.

Землі задунайців були доволі родючими, завдяки чому активно розвивалися промисли (полювання, рибальство, господарство землеробчого характеру, скотарство). Січ оточували поселення, які османи називали райєю (християнське населення). Населення райї (до 20 тис. осіб) сплачувало Січі

¹ Лазаревский А. С. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 г. // Невичерпні джерела пам’яті. Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. Одеса, 1998. С. 263–267.

єдиний податок — «дежму» (десятину) та підпорядковувалися владі отамана¹.

Провідними заняттями було полювання та рибальство. Рибні місця: узбережжя, річки, лимани між Південним Бугом, Дніпром, Дунаєм, Дністром. Рибальство вимагало застосування важкої робочої сили, тому сформувалася практика заснування рибальських заводів з приналежністю до певних куренів. Облегшувало роботу наявність спільного інвентаря та чергування праці, завдяки чому прибутки були спільними. Упіймана риба засолювалася на продаж, найдорожчим вважався місцевий оселедець, хоча норвезький все-одно мав у кілька разів більшу ціну. Центром закупівлі допоміжного інвентарю був Галац, зокрема там купували діжки та сіль. Звичайно, що райя також займалася даним промислом, в основі якого було приватне господарство. Рибні заводи давали вигоду, але варто враховувати, що річкові оцінювалися дешевше, ніж морські. Річковий завод називали «матулою», а морський — «карманом». Полювання популярним було в осінню та зимову пори, а результат сповна задовольняв потреби місцевого населення. Райя активно займалася землеробством, а скотарством — здебільшого молдавани та болгари, котрі орендували пасовища у місцевих. Торгівлею займалися заможні козаки, старшина. Найпростішим заробітком стало «здобичництво», добичники могли грабувати як і умовно «своїх», так і «чужих».

Шинок — незмінна січова традиційна будівля, яка давала задунайцям прибуток у розмірі 22 тис. карбованців². Козаки виготовляли алкоголь (горілку, мед, пиво) самостійно, тому частина зароблених коштів витрачалася на потреби Січі. Іншу частину алкогольних напоїв продавали й за межами поселення.

Навіть задунайці зберегли на чужині традицію управління у вигляді військових зборів, у котрих чоловіки з райї на початку довгий час не мали

¹Бачинська О. А. Задунайські запорожці: козацьке буття в «післякозацьку добу»... С. 208.

²Бачинська О. А. Задунайські запорожці: козацьке буття в «післякозацьку добу»... С. 215.

права брати участь. Старшина, як за звичаєм – виборна, відповідала за судові, адміністративні та військові обов'язки.

Традиція виборів посади кошового отамана також збереглася: супроводжувалася богослужбою, звітністю від чинного отамана, виборами нового, святкуванням. Відповідно, обиралася й нова старшина: писар, осавул, товмач, та інші. Відмінністю або ж новим звичаєм стало формування нового титулу для отамана – двобунчужний паша, що стало інформаційним маркером для місцевого мусульманського населення та вищої влади. Окрім цього та сама вища влада могла контролювати життя у Січі завдяки новій посаді драгомана, котрий знаючи українську мову, виконував також обов'язки перекладача листів і фірманів. Усі на Січі мали коритися волі відповідального за них паші (браїловського або тульчинського). Згодом тульчинський отримав більше обов'язків і прав – звався «козак-баша» і міг у разі потреби втрутитися у січові справи. Варто зазначити, що й Нову Січ російська влада подібним чином контролювала, але факт застосування нових спеціальних статусів для певних персон свідчить про активні інтеграційні процеси¹. Завдяки цьому місцеві могли розрізняти задунайців поміж інших переселенців, називати їх «своїми».

Курінні військові ради також діяли, на них, як зазвичай, обирали людей на посади курінного отамана, хорунжого, кухаря. Як і раніше їхні обов'язки та права залишалися незмінними: курінний отаман вів військові, судові, адміністративні та господарські справи, хорунжий був як заступник по питанням військової сфери, кухар – по побутово-господарській. У військовий стан козаків очолював полковник із числа курінних отаманів. Він отримував наказ від кошового і пернач як ознаку влади. Писар займався справами канцелярськими, також зберігав печатки – гарант офіційної волі січовиків і кошового. Навіть виїзд когось за межі Січі мав супроводжуватися бюрократичними процедурами: отриманням відповідного документу із

¹Бачинська О. А. Особливості інституалізації задунайських запорожців та дунайських козаків за матеріалами сфрагістики, вексилнології та просторової локалізації. Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України. Одеса, 2019. Вип. 14. С. 121.

печаткою та підписом отамана. Обов'язками осавула було контроль питань, пов'язаних із забезпеченням озброєння та боєприпасів, окрім цього відповідальність за підготовку молодих кадрів також була на ньому.

Цікавим є те, хто очолював січове товариство, ким вони були та скільки часу займали на посаді. Анатолій Бачинський зміг сформулювати список як кошових, так і курінних отаманів, хоч і приблизний¹. Деякі імена є навіччуд знайомими, наприклад, Семен Мороз, Никифор Білуга, Йосип Гладкий, а інші ще потребують уточнення, яке можливе завдяки пошуку нових писемних джерел. Тобто у цьому списку представлені й імена наказних отаманів (той самий Семен Мороз), котрих обирали як очільників козаків у походах. При цьому кошовий зберігав свою владу у повній мірі.

Трансформаційні процеси торкнулися соціальної сфери стосовно райї та її впливу на справи Січі. Через те, що вона сплачувала січовикам податки, одружені чоловіки почали частіше брати участь у радах, де приймалися важливі рішення щодо майбутнього задунайців – межі між січовиками та райею безповоротно стираються. До того ж стрімке збільшення майнової диференціації сприяло розвитку даної ситуації, адже ті, хто мають господарство та владу – багатіють, а біднішають прості сіроманці.

Як і в попередніх Січах відповідали за незначні судові порушення курінні ради, більш важливі розглядалися на загальній раді, очолюваній кошовим отаманом. Але трансформація торкнулася й судової системи: турецькі паші почали брати участь у засіданнях, а згодом – отримали право засуджувати й на смертну кару. Поширеними злочинами були зрада, крадіжки, вбивства та «здобичництво». Як кару призначали штрафи, відшкодування, доходило й до насильницьких способів покарання – побої палицею, у більш тяжких злочинах практикувалося повішення².

Важливим елементом побуту є житло. Будівлі, представлені куренями, створювалися за звичаями: глиняні стіни із лози, очеретяний дах, планування

¹ Бачинський А. Д. Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні / ред. кол. О. А. Бачинська та ін. // Т.2 - Одеса: ОКФА, 1998 р. С. 366

² Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. ... С. 83.

(сіни, піч, стіл і лави, тощо – усе на своїх місцях). Житлові кімнати призначалися для перебування там до 100 чоловік, але зазвичай майже усі січовики перебували деінде по своїм справам, а залишалися сивочолі козаки та відповідальний склад, представлений курінним отаманом і кухарем. Поблизу куренів розташовувалася будівля – продовольчий склад, а вирізнялися задунайці тим, що мали поряд з куренями невеликі ділянки для садовини та огородини.

Паланка для старшини мала кімнати кошового, осавула, писаря, канцелярії, також траплялися варіанти з прибудованими коморами, конюшнею та кухнею. Поряд мала стояти титарня. До речі, священнослужителів також обирали козаки на раді за небагатьма критеріями: грамотність і знання церковних справ. Січовики зобов'язувалася платити йому за працю. Виборність священника зумовила формування нової особливості – коли духівник, аби вгодити суспільству, починає пристосовувати обрядовість до людських потреб (але це не має скласти враження, що так робили всі священнослужителі)¹. Тож, церковна будівля була збудована з дерева, а на ній красувався купол. Варто зазначити, що у задунайців зникає поняття особливого та спеціального місця для старшини, кошовий починає ставати поблизу кліроса, що з правої сторони.

Поліетнічність населення зумовила й видозміну побуту козаків через поєднання багатьох звичаїв. Цікавою є тема одягу, адже саме задунайці наймасштабніше адаптували одяг інших етносів під себе, що пояснюється довшим і більшим впливом Степового Кордону. Як зазвичай, січовики не мали однакової форми одягу, а стандартним були: штани широкого крою, котрі для зручності мали заправлятися у сині або червоні чоботи, на сорочку накидався довгий піджак з вовни, обов'язковий елемент – пояс, - мав бути широким, головний убір представлений смушевою шапкою. Козацтву полюбилися черевики на турецький лад, особливістю котрих був задраний

¹Релігійні традиції запорожців у задунайського козацтва / В. Константинова, І. Лиман // Чорноморська минушина: Зб. наук. пр. 2009. Вип. 4. С. 102.

носок. Козак Ананій Коломієць розповідав, що кошовий вирізнявся одягом серед січовиків, бо мав елек (куртка без рукавів), сукняний капран червоного кольору, шаровари та навіть перський пояс¹. Свідчення є цікавим, але скоріш за все не кожен кошовий міг дозволити собі такий дорогий одяг, можливо, це був більш святковий варіант.

Так само як на Олешківській та Кам'янській Січах, задунайці дотримувалися своєї традиційної віри. Проте звичним ділом став пропуск богослужінь або спрощення певних обрядів, коли січовик перебував на промислі. Є інформація, що козаки похилого віку йшли до монастирів². Також дозволялося одружуватися без вінчання, й тому можливість розлучитися існувала завжди, що вирізняє задунайців поміж інших українських козацьких військових формувань³. Та взагалі особисте життя козаків мало доволі вільні риси, адже обов'язкові правила стосовно соціального статусу чи релігійної та етнічної приналежності жінки стали неважливими завдяки впливу Великого Степового Кордону.

Усна культура як і раніше була багатою. Здебільшого популярність набирала творчість про козацькі звичаї «минулого життя», а серед неї вирізнялися думи, балади та пісні на честь певних персон, зокрема згадували про Івана Мазепу, Семена Палія, Данила Нечая⁴.

Вирізнялися задунайці і наявністю елементів освіти, за котру відповідали священники при церкві. У школі науку пізнавали сини одружених січовиків, а діти з заможних родин продовжували навчання у монастирях. Цікавим також є те, що малоосвідчені дорослі козаки також мали можливість стати «грамотними». Окрім цього на території Січі функціонувала й бібліотека, за яку відповідав писар. Серед книг, котрі були на Січі, траплялися філософські, духовні та історичні твори.

¹Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 р. р.... С. 88.

²Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 р. р.... С. 85.

³Лупулеску. Русские колонии в Добрудже: историко-этнографический очерк // Невичерпні джерела пам'яті. Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. Одеса, 1998. С. 200.

⁴Лупулеску. Русские колонии в Добрудже... С. 210.

3.3. Соціально-економічні та культурні зміни в житті задунайців у Азовському козацькому війську

На відміну від досліджуваних січей, про існування Азовського козацького війська збереглося більше писемних відомостей, й стосовно соціально-економічної сфери населення також.

Так, у перші роки повернення задунайців до Російської імперії їх кількість становила всього у 578 чоловік (обох статей)¹. Із утворенням Дунайського пішого полку кількість населення збільшилася до 1750 осіб², а за відомостями дослідниці Людмили Маленко – близько 2300.

У 1830-х рр. через невизначеність із поселенням і статусом переселенців багато хто почав повертатися у Добруджу. Йосип Гладкий був зацікавлений не лише у тому аби їх повернути, а ще й збільшити кількість уже Азовського козацького війська, до того ж російська влада всіляко його у цьому підтримувала. Через це до складу війська на початку 1830-х рр. було зараховано міщан Петровського посаду та селян Новоспаського селища. Окрім цього у 1838 р. до азовців приєдналися некрасівці (217 чоловік), що перейшли з-під влади Османів за домовленістю урядів. Завдяки цьому кількість населення становила близько 6000 осіб. За різні роки до азовців приєднувалася й інші вихідці із Туреччини, а також українці з підросійської України, особливо ті, що мали родичів у Азовському війську. Наприклад, Стародубівська станиця утворилася завдяки переселенню козаків та їх сімей із Чернігівської губернії. Уже на 1860 р. кількість населення становила 10826 чоловік, що вважається піком стосовно кількості жителів³. Як бачимо, за увесь час існування Азовського козацького війська кількість населення зросла аж у 5 разів. Опісля переселення на Кубань за період 1862-1866 рр. на

¹Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя: БАТ «Мотор-Січ», 2000. С. 81.

²Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова та коментарі Г.К.Швидько; Пер. з рос. Т. С. Завгородньої; Худож.-іл. О. М. Бузилов. Дніпропетровськ: Січ, 1994. С. 591.

³Географическо-статистический словарь Российской Империи / Составил П. Семенов. Т. 1. СПб., 1863. С. 21.

території колишнього війська (по-новому – Олександрівський повіт Катеринославської губернії) залишилося близько 5500 чоловік, котрі отримали цивільний статус. Тобто з початку 1850-х рр. кількість населення війська поступово починає зменшуватися, що пов'язано безпосередньо з політикою влади Російської імперії (зникла необхідність у штучному збільшенні населення, участь козаків у війнах, відсутність переселенців з Добруджі, переведення азовців до служби в регулярній російській армії).

Соціальний склад населення був так само різноманітним як і за існування досліджуваних Січей. Основою були козаки-переселенці (запорожці, чорноморці, донці) з-за Дунаю, а також та сама задунайська райя: селяни, міщани, кріпаки, духовники, польські шляхтичі, молдаванські дворяни, серби, болгари. Так само як і у соціальному плані, так і в економічному – вони були на різних рівнях, що ще більше поглиблювало майнову диференціацію вже в Азовському війську. Наприклад, старшина могла дозволити собі купівлю земельних ділянок і маєтків, а їх земельні наділи становили 3 козацькі паї. Середній клас володів 2-ма й став основою економіки війська. У цей час небагаті козацькі родини мали у своєму розпорядженні половину такого паю – це приблизно 7-8 десятин.

У свою чергу саме військова канцелярія опікувалася бідними родинами, надавала пільги та всіляку іншу допомогу. В інтересах війська було мати більше родин середнього рівня достатку та запобігти появі сімей, що розорилися.

Взагалі, для задунайців система поземельних відносин, що виникла з прикладу Донського війська, стала новинкою та розчаруванням. Задунайці під владою османів могли використовувати землі стільки, скільки їм було потрібно, а тут вони познайомилися із чітким розподілом ресурсів. А, наприклад, чернігівці звикли до спадковості стосовно користування земельними ділянками. На території Олександрівського повіту виникли інші правила: надавалося у користування 15 десятин землі, котрі в майбутньому могли змінюватися в залежності від потреб війська. При цьому існували

шляхи закріплення у приватну власність земельної ділянки. Козаки, що будували на своїх десятинах млини, греблі, фабричні підприємства та садили фруктові сади або лісосмуги отримували право довічно привласнити ділянку. Такі ділянки називалися хуторами. У 1858 р. російська влада вирішила врегулювати земельне питання. Відтепер довічні ділянки ставали строковими (по 200 десятин) на 15 років, опісля закінчення терміну існувала можливість його поновити. Такі ділянки з фіксованою кількістю десятин відповідно до статусу отримувача могли надаватися військовим за зразкову службу та чиновникам¹. Лише з виходом на пенсію чиновники отримували свою ділянку як приватну власність.

Із переселенням на Кубань азовці отримували там земельні ділянки строкового зразка з можливістю спадкового володіння, а також їх колишня власність упродовж 3-х років залишалася. Звичайно, що інші земельні ділянки активно розподілялися між тими, хто залишився на території колишнього Бердянського пустища. Та з 1865 р. мешканці мали платити оброчний податок, котрий згодом переріс у можливість викупу.

Провідним господарським заняттям азовців було хліборобство. Населення настільки розвинуло дану сферу, що від початку 1850-х рр. кількість врожаю виявилася надлишковою та йшла на експорт як у регіоні, так і за кордоном (зумовлено наявністю морських портів). Задунайці поважали скотарство, але до минулого свого рівня (часів до 1775 р.) його розвинути не могли, що пояснюється нестачею землі. Але родини могли дозволити вирощувати невелику кількість худоби, а у війську сформувалися спеціальні пасовиська громадського характеру та сінокоси. Займалися також городництвом і садівництвом, а продукція цілком задовольняла потреби населення.

Вихід до водойм (моря та річок) забезпечив існування рибальського промислу, котрий не набув такого розвитку як у Задунайській Січі, але

¹Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2000. С. 97.

задовольняв потреби місцевих. На 1858 р. існувало всього 2 рибні заводи, які все одно давали прибуток у скарбницю війська.

Також у зв'язку із масштабним будівництвом на початку 1830-х рр. постала потреба будівельних матеріалів, котру частково задовольнили завдяки побудові цегельного заводу. Взагалі спочатку козаки будували класичні напівземляники, у котрих родина могла жити 2-3 роки. Із освоєнням та поліпшенням достатку нові будівлі зводилися з дерева, глини та очеретного даху. Особливістю таких будинків стало розміщення житлового приміщення та стайні під одним дахом, та сіни – обов'язковий елемент¹. Згодом у 1850-х рр. із відкриттям родовищ місцевої (сірої та синьої) глини було збудовано 2 невеличкі заводи, що виробляли черепицю та цеглу. Більш заможні тепер будували цегляні доми під черепицею або жерстю. Але будівлі, характерні для південноукраїнського регіону, та які відповідали козацькій традиції могли будувати лише ті, хто мав ділянку-хутір. Правда, вже у 1863 р. попит зменшився та заводи закрили, а устаткування продали. Навіть у проєктуванні інфраструктури станиць азовці намагалися відповідати козацькій традиції: у центрі розміщували церкву (або молитовний дім), площу, адміністративні будівлі. У цей час церква при побудові отримує нові архітектурні особливості – просторість (навіть для підсобних приміщень). Це пояснюється тим, що відтепер це приміщення активно використовувалося для зібрань стосовно вирішення важливих питань громади.

Якщо хліборобство було дуже розвиненим, то відповідно, розвивалося й млинарство. Власник млина або вітряка мав платити податок, продавати його міг лише члену станиці, а чиновник міг наймати 2-х людей. Ця справа була дуже прибутковою, й тому будівництво млина мало погоджуватися двома третинами населення громади та виділялася обмежена кількість землі.

Стосовно виробництва спиртних напоїв ситуація була доволі цікавою. Козакам не дозволялося мати винокурні, а алкоголь закупувався за межами

¹Маленко Л. М. Козацькі станиці та хутори південної України в XIX ст. // Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень. Вип. 4. Дніпропетровськ: "Пороги", 2008. С.112-113.

війська спеціальною відповідальною людиною – відкупником¹. Військо отримувало платню з мита та продажу, що становило більшу частку бюджету. Та «незаконне» виробництво все одно існувало та користувалося неабиякою популярністю серед місцевого населення.

Найприбутковішою для війська галуззю стала торгівля. Від початку 1836 р. сформувалося Товариство торгових козаків, завдяки чому торговцям дозволили займатися торгівлею та промислами на рівні з купцями. У «Торговому статуті» прописувався ряд прав і обов'язків: дозвіл на торгівлю навіть за межами територій війська (при цьому козаки мали дотримуватися загальнодержавних порядків і платити податок, відповідно, у державну казну); товари на продаж можна було закуповувати як у азовських виробників, так і в інших; козаки могли звільнитися від служби за плату певного податку; наявність обов'язкового податку за торгову діяльність. Також аби вступити до товариства потрібно було мати мінімальний капітал (1500 срібних карбованців), зарекомендувати себе як відповідального громадянина у письмовій формі, отримати письмову згоду на вступ від діючих членів товариства, заплатити грошовий внесок з метою звільнення від несення служби на наступний рік. Козаки мали право вийти із Торгового товариства, але одразу мали стати в чергу на польову або внутрішню службу. Бували випадки банкрутства, коли козак мав платити борги за рахунок власного майна. На 1861 р. налічувалося всього 40 торгових козаків, а найбільша їх кількість проживала саме в Новоспаській та Петровських станицях, котрі існували ще до утворення Азовського козацького війська. Окрім Торгового товариства, козаки могли купувати купецькі посвідчення і також займатися торгівлею, але в цьому випадку вони не звільнялися від несення служби². Торгівля проводилося на постійних ярмарках і базарах, але при цьому саме стаціонарна торгівля не стала популярною.

¹ Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание второе. Том IX. СПб., 1835. С. 427.

² Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2000. С. 111-113.

Азовське козацьке військо було найбільш економічно розвиненим не тільки серед господарств і поселень регіону, а й серед усіх інших іррегулярних козацьких військових формувань Російської імперії. Наприкінці свого існування заробіток азовців доходив до майже 100000 карбованців, що дорівнювало річним витратам держави на 12 подібних військових формувань разом взятих¹.

Дотримуватися традицій козаками із закінченням пільгового періоду стає все важче, адже російська влада розпочинає свою асимілятивну політику, або ж активізується «кордон включення», у якому домінуюче суспільство поглинає інше, у нашому випадку – азовських козаків, нащадків славних запорожців. У побуті починають з'являтися традиції військового характеру (наприклад, відповідні ігри на свята, паради, кінні забіги), водночас релігійна обрядовість спрощується – замість гулянь наприкінці збору врожаю населенню достатньо помолитися та провести вечір за родинним застіллям, також додалися свята на честь пам'ятних військових дат, діячів, тощо. Хоч вплив влади стає масштабнішим навіть щодо матеріального побуту, будівництва жител, але роль населення станиць тільки збільшується та нагадує систему курінних козацьких рад, де жителі самі обирають як впоратися з тією чи іншою проблемою. При цьому шанобливе ставлення до мудрості старших зберігається, на зібраннях люди часто прислухалися до порад старих козаків, а навіть вибір місця для церкви також залишався за ними. Часто козаки вороже сприймали «чужих», особливо чиновників або офіцерів, приставлених до війська російською владою. Це виглядало для них як посягання на їх мінімальну автономність. Тож, Азовське козацьке військо на півдні України було центром збереження козацьких традицій, а його населення – провідниками. Та час має власні справи: ці традиції йдуть у забуття, поступо та невідворотно. Російська влада контролює вбрання, звичаї, правила поведінки, облаштування

¹Лиман І. І., Константінова В. М. Матеріали про Азовське козацьке військо в щоденниках «бердянського літописця» В. Крижанівського. // Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень. Вип. 4. Дніпропетровськ: "Пороги", 2008. С. 126.

інфраструктури, землекористування, тощо. Козацтво, яке прагнуло і зберегти власну незалежність, і стати частиною системи намагалося вдосконалювати власне життя, одні традиції замінити іншими, тими, які є доречними зараз і зручними водночас – поступова інтеграція. Таким чином азовці почали мало чим відрізнятися від звичайних казенних багатих селян Російської імперії.

Резюмуючи, проведений аналіз соціально-економічної та культурної сфер козаків Кам'янської, Олешківської, Задунайської Січей та Азовського козацького війська дозволив підтвердити ключову гіпотезу: розвиток козацьких спільнот був нерозривно пов'язаний із геополітичним впливом Великого Степового Кордону, котрий постійно зумовлював наявність глибоких трансформаційних процесів.

Дослідження соціально-економічної та культурної сфер Кам'янської, Олешківської, Задунайської Січей та Азовського козацького війська дозволило здійснити порівняльний аналіз життєдіяльності козацьких спільнот та визначити спільні закономірності й відмінності їхньої адаптації до імперського тиску в контексті еволюції Великого Степового Кордону (1711–1864 рр.).

Щодо спільних закономірностей, то вони визначаються економічною орієнтацією на пограниччя (прояви – прибутки від торгівлі, митних зборів, адаптація господарської системи, експорт хліборобства); збереженням головних елементів внутрішньої ідентичності (система куренів, виборність старшини, сповідання православної віри); поглибленням соціальної диференціації, що зумовлювало активний розвиток майнового розшарування.

Завдяки аналізу археологічних матеріалів з Кам'янської та Олешківської Січей маємо змогу спостерігати за складним процесом адаптації українського населення за умов османо-кримської протекції. У матеріальній культурі козацтва простежується збереження традиційних українських елементів, зокрема планування Січі, житлобудівництво, гончарне ремесло, проте водночас населення інтегрує зовнішні впливи, свідченням чого є наявність імпорту у вигляді османських виробів,

поширення «східного» типу люльок, а також, це стосується й господарської системи.

Трансформації в Задунайській Січі поглибилися завдяки тривалому існуванню на пограниччі. Економіка набула чіткого військово-господарського характеру з розвиненим землеробством і рибальством, а також експлуатацією місцевого християнського населення (райї) через систему оподаткування, через що райя почала активно втручатися у січові справи. Завдяки цьому у соціальній сфері поглибилася майнова нерівність, посилилася соціальна диференціація та розмивання традицій.

Азовське козацьке військо стало фінальною межею трансформації, котра переросла у повну інтеграцію – «кордон включення». За основу соціально-економічної сфери було прийнято російську модель поземельних відносин (наділи по 15 десятин, приватна власність на хутори), а провідним заняттям стало хліборобство. Культурна політика Російської імперії призвела до нівелювання унікальної козацької ідентичності та до поступового переходу азовців до стану «казенних селян», завершуючи цикл трансформацій, розпочатий ще на Дніпрі.

ВИСНОВОК

Нами було здійснено аналіз трансформаційних процесів військово-політичної, соціально-економічної та культурної сфер козацьких спільнот – Кам'янської, Олешківської, Задунайської Січей та Азовського козацького війська – через призму розвитку геополітичного характеру Великого Степового Кордону за період 1711–1864 рр. Завдяки комплексному аналізу еволюції структурних елементів козацьких спільнот під впливом імперського тиску та факторів прикордонної життєдіяльності було підтверджено гіпотезу стосовно безумовної пов'язаності долі козацьких формувань з динамікою «закриття» Великого Степового Кордону, котрий «наздогнала» власна трансформація.

Було визначено, що історіографія з теми мала фрагментовану основу: так звана дореволюційна школа заклала фактологічний базис із досліджуваної теми, тоді як сучасні дослідники почали застосовувати нові методологічні підходи, зокрема, ту саму концепцію прикордоння. Особливо було акцентовану увагу на репрезентативності джерельної бази, завдяки використанню якої було забезпечено більш ґрунтовний аналіз. Уперше в рамках дослідження було синхронізовано використання як археологічних матеріалів, так і писемних джерел.

Також було визначено наявність чітких хронологічних етапів, що відображають певну фазу адаптаційних змін в умовах імперського тиску та Великого Степового Кордону. У випадку Кам'янської та Олешківської Січей (1711-1734 рр.) населення існувало під прямою османо-кримською протекцією, що характеризується тактичною автономією військових козацьких формувань і підтримувалося завдяки геополітичній необхідності та економічній мобільності. Задунайська Січ (1775-1828 рр.) стала яскравим прикладом інституційної «гібридизації», коли суспільство, відрізане від своєї домівки, почало перетворюватися на організацію мілітарного характеру, з

функціональним інтегруванням до османської військової та соціально-економічної системи. Водночас українське населення продовжувало зберігати козацькі традиційні форми самоврядування. Існування Азовського козацького війська (1832-1864 рр.) символізує початок фінальної, асимілятивної фази. Козацька задунайська спільнота активно залучалася владою Російської імперії для виконання стратегічних завдань на Кавказькій лінії та узбережжі Азовського моря. Завдяки цьому та надіям на автономію формування трансформувалося до військово-господарського стану із повним підпорядкуванням державі.

Завдяки аналізу трансформації військово-політичної сфери досліджуваних козацьких військових формувань було виявлено наявність незворотного процесу втрати суверенітету та посилення зовнішнього контролю імперською владою. Хоч формування перебували під владою різних імперій, але варто зауважити, що в основі даних державних формувань лежать подібні принципи керівництва. Тож, населення Кам'янської та Олешківської Січей здебільшого обмежувалося у сфері зовнішньої політики, при цьому повною мірою зберігалася право на внутрішнє самоврядування. У випадку Задунайської Січі ситуація починає дещо змінюватися: хоч і зберігалася система виборності, але навіть новий статус кошового отамана свідчив про пряме інкорпорування у військову ієрархію Османської імперії, а місцева кримська влада усе більше отримувала прав на втручання у внутрішні справи Січі. Азовське козацьке військо під владою Російської імперії стало прикладом повної уніфікації, та водночас осимволізувало «закриття» Великого Степового Кордону. Військово-політична система війська стала повністю підпорядковуватися російській владі, а козацтво перетворилося на звичаних військовослужбовців, хоч як частина іррегулярних військових формувань Російської імперії. Таким чином дане військо стало символом кінцевого етапу нівелювання унікальної козацької військово-політичної ідентичності (хоч самі козаки так і не вважали).

При аналізі соціально-економічної сфери населення було виявлено наявність зміни економічної моделі від «промислів і транзиту» до «масштабного сільськогосподарського виробництва». Економіка перших Січей ґрунтувалася на прибутках від контролю стратегічної переправи та високорозвинених ремесел. Тоді як населення Задунайської Січі зустрілося з обмеженістю природних ресурсів, але все-одно розвинуло землеробську галузь. Завдяки «політиці освоєння» Азовське військо поступово перейшло від тимчасового землекористування до приватного, а його економічний розвиток підтверджується рівнем заробітків, котрого не мали навіть іноземні господарства регіону. Але будь-яке економічне зростання у даних суспільствах зумовлювало поглиблення соціального розшарування та майнової диференціації. У той час як населення Січей свідомо або несвідомо зберігало власні українські козацькі традиції, змішуючи їх з мусульманськими, то азовці потрапили під вплив культурної політики російської влади, спрямованої на асиміляцію, що яскраво проявлялося у заміні козацьких звичаїв на загальноімперські ритуали військового характеру.

Стосовно спільних закономірностей, то варто виділити в першу чергу прикордонну економічну орієнтацію, при якій в економічній основі усіх суспільств лежали їх військово-політичний статус і географічне розташування. Тобто, підтвердженням їх природи як військово-господарських утворень є дохід, що залежав від багатьох чинників. По-друге, незалежно від влади, козацтво чинило пасивний опір з метою збереження формальних інститутів та символіки/традицій. Звичаї стали виконувати роль внутрішнього механізму самозбереження та відтворення козацької ідентичності в умовах зовнішнього тиску. По-третє, спільним залишається неминуча поява соціальної диференціації, зумовлена переходом до сталого виробництва.

Ключовою відмінністю став ступінь інтеграції козацьких суспільств в політично-військову та соціально-економічну системи імперій, що і є

підтвердженням того, що трансформаційні процеси в досліджуваних козацьких спільнотах є індикатором еволюції Великого Степового Кордону. Варто запропонувати поетапність даного процесу. Першим етапом можна вважати існування Кам'янської та Олешківської Січей, котрі символізують існування «буферної» зони, коли жодна з імперій остаточно не підкорює бажані території, а боротьба перебуває у своїй активній фазі. Цим і користувалося козацтво з метою отримання тактичної автономії від Османської імперії та Кримського Ханства. Вони у свою чергу були стратегічно цінними для османів як політичний та військовий важіль, й тому довго зберігали власні автентичні інститути. А ось знищення Нової Січі та Кримського Ханства Російською імперією зумовило «стиснення» Великого Степового кордону. Задунайська Січ стала останнім і критичним рубежем просування ворожої імперії, а Кордон втратив риси буферного, і перетворився на лінію прямого військового контролю чи протистояння. Задунайці продемонстрували як може виглядати прикордонна автономія, досягнута ціною функціональної мілітаризації та підпорядкування військовим інтересам протектора. Перехід задунайців до Російської імперії зумовив швидше настання «Кордону включення». Ліквідація Азовського козацького війська у 1864 р. та переселення азовців на Кубань – це символічне завершення еволюції Великого Степового Кордону як зони української військово-політичної автономії. Давній міжцивілізаційний Кордон став внутрішньою адміністративно-військовою територією Російської імперії.

Отже, у даному дипломному дослідженні було синхронізовано дослідження військових козацьких формувань від Кам'янської Січі та до Азовського козацького війська, завдяки чому ми отримали змогу спостерігати за повним циклом трансформації усіх сфер козацьких спільнот. Окрім цього було запропоновано та обґрунтовано комплексну періодизацію еволюції Великого Степового кордону, яка може слугувати «методологічним

ключем» до розуміння трансформації козацьких військових формувань Кордону.

Резюмуючи, історія Кам'янської, Олешківської, Задунайської Січей та Азовського козацького війська є прикладом боротьби за збереження ідентичності в умовах геополітичного протистояння. Кожне наступне військове козацьке формування демонструвало ріст ступеню адаптації населення до нових умов та реалій. Дане протистояння все одно закінчилося незворотним поглинанням локальної військової автономії імперською централізацією, що безумовно пов'язано із «закриттям» Великого Степового Кордону. Це – важливо для розуміння фінального етапу козацької історії, а також формування соціально-політичного ландшафту півдня України у майбутніх століттях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / Гол. ред. кол.: Сохань П. С. (голова), Апанович О. М, Боряк Г. В, та ін.; Наук. ред. тому Бутич І. Л. Головне архівне управління при Кабінеті міністрів України; Центральний державний історичний архів України; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Том 1. К., 1998. 698 с.
2. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Укр. ін-т нац. пам'яті [та ін.]; упоряд. С. Павленко; відп. ред. С. Леп'явко. Київ: Києво-Могилян. акад., 2009. 1053 с.
3. Вовк О. Б. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України. 2010. № 3-4. С. 145-166.
4. Вовк Хв. Українське рибальство в Добруджі // Матеріали до укр.-рус. етнології / Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Львів, 1899. Т.1. С. 33-52.
5. Крман Даніел. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 — 1709) К.: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 160 с. Перекладено за виданням: Daniel Krman, ml (1663-1740) / Itinerarium (Cestovný denník z rokov 1708-1709) / Štúdiu o diele napísal Josef Minárik. Životopis a poznámky napísal a text preložil Gustav Victory. — Bratislava, 1969. URL: <http://litopys.org.ua/krman/krm.htm> (дата звернення: 02.03.2024).
6. Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2000. 513 с.
7. Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. Одеса : Астропринт, 2015. 312 с.; Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. [= XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-

- Ukrayna Bozkır Serhatti] / Олександр Середя [= Oleksandr Sereda]. Одеса : Астропринт, 2015. 312 с.
8. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. Часть 2. 1691-1722. Москва: В Университетской типографии, 1859. 340 с.
 9. Берёзкин Ф. Азовские казаки: их происхождение, состав, служба, обычаи, нравы и занятия // Журнал для чтения воспитанников военных учебных заведений. 1852. Т. 99. № 349. С. 182-200.
 10. Бычков А. Ф. Материалы военно-ученого архива главного штаба. Том.1. Печатня В. И. Головина. 1871. 475 с.
 11. Василенко Н. Из народных воспоминаний об О. М. Гладком и возвратившихся с ним запорожцах // Киевская старина. 1885. Т. 12. С. 345-349.
 12. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Екатеринославская губерния. СПб., 1850. Т. XI. - Ч. IV. 207 с.
 13. Географическо-статистический словарь Российской Империи / Составил П. Семенов. Т. 1. СПб., 1863. 727 с.
 14. Гладкий В. О. Осип Михайлович Гладкий: кошевой атаман Задунайской Сечи. 1789 – 1866 // Русская старина. 1881. № 2. С. 381-391.
 15. Корж Никита Леонтьевич (1731-1835). Устное повествование, бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса : в городской тип., 1842. 94 с.
 16. Короленко П. П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696–1896. Екатеринодар, 1896. 96 с.
 17. Кулиш П. Поверье о новом казацком герое Гладком // Записки о Южной Руси. СПб., 1856. Т. 1. 324 с.
 18. Лазарев М. П. Документы. М.: Изд-во ВМФ, 1955. Т. 2. 759 с.

- 19.Лазаревский А. М. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // Киевская. старина. 1891. № 11, ноябрь. С. 295-299.
- 20.Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. СПб.,1862. Т. 6. 351 с.
- 21.Мышецкий С. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. Одесса, 1852. 92 с.
- 22.Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875–1905 гг. // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной комиссии. Екатеринослав, 1911. Вып.7. С. 85-90.
- 23.Оттиск из Киевской Старины. Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) и Коломацкие челобитные / Изд. Ал. Лазаревского. Киев, 1890. 44 с.
- 24.Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 9 (январь-декабрь 1709 г.). Вып. 1 / Ред. Б. Б. Кафенхауз. АН СССР. Институт истории. М.: Изд-во АН СССР, 1950. 529 с.
- 25.Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Том IV. 1700 – 1712. СПб., 1830. 889 с.
- 26.Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Том VI. 1720 – 1722. СПб., 1830. 817 с.
- 27.Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Том VII. 1723 – 1727. СПб., 1830. 933 с.
- 28.Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Том VIII. 1728 – 1732. СПб., 1830. 1004 с.

29. Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание второе. Том VII. СПб., 1833. 1414 с.
30. Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание второе. Том IX. СПб., 1835. 888 с.
31. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том XXXVII. СПб., 1865. 837 с.
32. Скальковский А. О. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850. Ч. 1. 364 с.
33. Судиенко Михаил Осипович. Материалы для отечественной истории / Изд. Михаил Судиенко, пред. Врем. комис., высоч. учрежд. при киевск. воен., подольск. и волын. ген.-губернаторе. Т. 1-2. Киев : Унив. тип., 1853-1855. 2 т. ; 22 см. Т. 2. 1855. [6], IV. 515 с.
34. Фелицын Е. Д. Материалы для истории Кубанской области. Екатеринодар, 1879.
35. Эварницкий, Дмитрий Иванович. Источники для истории запорожских козаков : [в 2 т.]. Типо-Литогр. Губерн. Правления, 1908. Т. I . 1908. 1072 с.
36. Андреева С. С. До питання про перебування козаків-некрасівців під владою Кримського Ханства. // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. Вип. 2. Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. С. 81-84.
37. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. К.: Дніпро, 1991. 238 с.
38. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Телегін Д. Я. (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свєшніков та ін. Київ: ІЗМН, 1997. 336 с.

- 39.Афанасьєв-Чужбинський О. С. Нариси Дніпра. Львів: Видавництво «Апріорі», 2016. 544 с.
- 40.Бачинський А. Д. Джерело для вивчення соціально-економічних відносин і культурно-побутових особливостей задунайських запорожців // Старожитності Причорномор'я. О., 1995. Вип. 1. С.53-65.
- 41.Бачинський А. Д. Дунайські некрасівці і задунайські запорожці // Іст. краєзнавство Одещини: 36. Матеріалів. Вип. 6: З історії та етнографії росіян Одещини. О., 1995. С. 7-23.
- 42.Бачинський А. Д. Життєописи задунайських запорожців. 1809 р. Травень // Зап. ист. Ф-та ОГУ им. И. И. Мечникова: Историография и спец. дисциплины. О., 1995. Вып. 1. С. 241-248.
- 43.Бачинський А. Д. Задунайська Січ: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні.// Невичерпні джерела пам'яті./ред. кол. О. А. Бачинська та ін.; Одеська обласна державна адміністрація, Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького, Інститут археології НАН України. Одеса: ОКФА, 1998. Т. II. 390 с.
- 44.Бачинський А. Д. Задунайська Січ в оповідях козаків сучасників // Записки наук. тов-ва ім. Шевченко. Т. ССXXXI.: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Л., 1996. С. 483-495.
- 45.Бачинський А. Д. Задунайська Січ: національний склад // Південь України складання української державності: Історія і сучасність: Тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. в Одесі / Одес. держ. ун-т. О., 1994. Ч. 1. С. 48-50.
- 46.Бачинський А. Д. Задунайська січ і Росія: остання чверть XVIII ст. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: 36. наук. пр. Вип.1. Одеса, 2006. С. 105-121.
- 47.Бачинський А. Д. Січ Задунайська 1775–1828 рр.: історико-документальний нарис. Одеса: МП «Гермес», 1994. 121 с.

- 48.Бачинська О. А. Дунайське козацьке військо 1828-1868 рр: (до 170-річчя заснування) / відпов. ред. к. іст. н., доц. Ф. О. Самойлов; рец. д. іст. н., проф. С. В. Кульчицький; худож. Е. Г. Паронік. Одеса: Астропринт, 1998. 231 с.
- 49.Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на півдні України: 1775 – 1869 рр. Одеса: Маяк, 1995 р. 56 с.
- 50.Бачинська О. А. Задунайські запорожці: козацьке буття в “післякозацьку добу” // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах; Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Гол. ред. В. Смолій; Відп. ред. В. Горобець. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України. 2012 С. 201-216.
- 51.Бачинська О. А. Задунайські запорожці у вирі російсько-турецької війни 1806-1812 рр. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Випуск XIX. Запоріжжя: ЗГУ, 2005. С. 89-93.
- 52.Бачинська О. А. Катирлезька Задунайська Січ: поява, статус, організація козацької служби // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали V Міжнар. наук. конф. Одеса. 24-25 квітня 2015 р. С.30-33.
- 53.Бачинська О. А. Козацтво в “післякозацьку добу” української історії (кінець XVIII-XIX ст.). Одеса, 2009. 256 с.
- 54.Бачинська О. А. Особливості інституалізації задунайських запорожців та дунайських козаків за матеріалами сфрагістики, вексилології та просторової локалізації. // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України. Одеса, 2019. Вип. 14. С. 119-132.
- 55.Бачинська О. А. Українське населення придунайських земель XVIII — початок XX ст. (Заселення й економічне освоєння): Монографія. Одеса: Астропринт, 2002. 328 с.
- 56.Бачинська О., Серeda О. Османсько-турецькі документи про задунайське козацтво напередодні та під час російсько-турецької війни

- 1828–1829 рр.// Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: збірка наукових праць. Одеса, 2012. Випуск 7. С. 150-159.
- 57.Бачинська О., Серeda О. Османсько-турецькі документи про службу задунайського козацтва підчас російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за. ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О. 2021. Вип. 16. С. 131-137.
- 58.Бачинська О., Серeda О. Ханська Україна в історії Східної та Південно-Східної Європи (кінець XVII–XVIII ст.) // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В.Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 274-291.
- 59.Бачинська О. А., Чухліб Т. В. Історія козацтва після знищення Запорозької Січі (1775 – 1905). К.: Арій, 2016. 464 с.: іл.
- 60.Бережна Л. Дари Мазепи. Культура подарунків українських гетьманів у системі дипломатичної комунікації другої половини XVII століття. Київська Академія. 2015. № 12. С. 222-240.
- 61.Біляєва С. О. Османсько-українські реалії північного причорномор'я у другій половині XVII–XVIII ст. (за матеріалами історико-археологічних досліджень). // Сходознавство, (88). 2021. С. 39-62.
- 62.Бойко В. Запорожці за Дунаєм // Пам'ятки України. 1991. № 12. С. 52-54.
- 63.Бойко А. В., Маленко Л. М. Матеріали для історії Азовського козачого війська. Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя: [б.в.], 1995. 220 с.
- 64.Брехуненко В. А. Козаки на степовому кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. К: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 2011. 503 с.

- 65.Верговський С., Власов О. До відтворення куреня Кам'янської Січі. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 21, ч. I. К., 2012. С. 92–100.
- 66.Верига В. Задунайська Січ. // Нариси з історії України (кінець XVIII-початок XIX ст.). Л., 1996. С. 37-42.
- 67.Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України, Відділ історичної регіоналістики. К.: Інститут історії України, 2015. 482 с.
- 68.Власов О. В. Карасенко Б. О. 3-D візуалізація козацького куреня з Кам'янської Січі // Заповідна Хортиця. Запоріжжя: ПП В.І. Антіпов, 2012. С. 28-35.
- 69.Власов О. Кам'янська запорозька січ як туристичний об'єкт: проблеми та перспективи // Краєзнавство. Вип № 2. 2012. С.97-102.
- 70.Вовк Галина. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918) // Українська бібліографія. Київ: Всеукраїнська академія наук. Бібліографічна комісія, 1929. Вип. 3. 80 с.
- 71.Водотика С. Г. Історія Херсонщини XIII – XIX ст. : підручник. Херсон: ПРІПО. 2001. 176 с.
- 72.Водотика С. Г., Сінкевич Є. Г. Історія Херсонщини: Навчальний посібник. Херсон: Айлант, 2003. 202 с.
- 73.Водотика Т. С. Теорія фронтиру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 6. С. 101-114.
- 74.Волков А. В. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Кам'янській Січі у 2018 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. / Збірник наукових статей. Випуск 28. Київ. 2019. С. 34-40.
- 75.Волков А. В. 2019. Звіт про проведення археологічної розвідки на території Кам'янської Січі у 2018 році. Науковий архів ІА НАНУ.

76. Волков А. В. 2020. Звіт про проведення археологічної розвідки «Республіканець – 2019». Науковий архів ІА НАНУ. С. 133-146. URL: <https://www.researchgate.net/publication/> (дата звернення: 15.05.2025).
77. Волков А. В. Косторізна справа Кам'янської Січі. // Археологія. 2021. №. 3. С. 130-145.
78. Волков А. В. Результати археологічної розвідки на території Кам'янської Січі та в околицях села Республіканець у 2020 році. URL: <https://www.researchgate.net/publication/> (дата звернення: 15.05.2025).
79. Грушевський М. С. Ілюстрована Історія України. Київ; Відень: Дніпр. Союз Спожив. Союзів України "Дніпросоюз", 1921. 575 с.
80. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Том 1. До початку XI віка. Видавниче товариство «Книгоспілка». Нью-Йорк. 1954. 692 с.
81. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 4: XIV – XVI віки – відносини політичні. К.: Наук. думка. 1993. 535 с.
82. Гуржій О. Олешківська Січ (1711-1728 рр.) у російсько-турецько-польському трикутнику // Краєзнавство. 2011. № 2. С. 230-236.
83. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (14-18 ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів. 1991. Т. ССХХІІ. С. 28-44.
84. Діденко С. Особистості будівництва козацьких куренів на Запорізькій Січі // Дослідження пам'яток українського козацтва. Вип. 4. Київ: Бібліотека «Часи козацькі», 1995. С. 13–14.
85. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Том І-ІІ. Видавництво «Дніпрова хвиля». Мюнхен. 1966. 595 с.
86. Залізняк Л. Л. Дмитро Якович Телегін // Археологія. 2011. № 1. С. 143-145.
87. Запорозькі Кам'янська й Олешківська Січі та Кримське ханство в культурно-історичній спадщині України // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Відп. ред. Н. М. Кузовова. Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 18–19 квітня 2019. 112 с.

- 88.Івангородський К. В. Прояви етносоціальних трансформацій на Великому Кordonі в контексті міжспільнотних взаємин України та Кримського Ханства (XV – XVII ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. 2005. Вип. 9. Серія: Історія: Збірник наукових праць. С. 9-12.
- 89.Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – Т. 1 / Ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.), О. А. Бачинська, А. О. Гурбик, О. І. Гуржій та ін. НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. 800 с.
- 90.Кащенко А. Оповідання про славне військо запорозьке низове. Дніпропетровськ: Січ, 1991. 494 с.
- 91.Кащенко А. Ф. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове: коротка історія Війська Запорозького з мал., картами й планами: оповідання: для серед. та ст. шк. Віку. Київ: Веселка, 1992. 266 с.
- 92.Каюк С. Задунайська Січ: участь запорожців у політичних подіях Османської імперії кінця XVIII–початку XIX ст. // Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500–1800) Bildiriler (Взаємини між Україною та Туреччиною: козацька доба (1500–1800 pp.) / Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. İstanbul: «Çamlıca», 2015. S. 803–812.
- 93.Каюк С. Османські провінційні урядовці і задунайські запорожці в кінці XVIII – на початку XIX ст. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Зб. наук. праць. Вип. 4. Одеса, 2008. С. 72-78
- 94.Каюк С. Фронтирні спільноти Південної України другої половини XVIII – початку XIX ст.: відповідь імперіям. Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України : зб.

- наук. праць / за ред. В.А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 34-46.
95. Книш А. Про Банатську Січ та галицьку родину Банат-Міклюш. URL: <https://photo-lviv.in.ua/> (дата звернення 01.04.2024).
96. Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б.Хмельницького до гетьмана І.Самойловича // Український історичний журнал. 2011. Номер 3. 72 с.
97. Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень / упоряд. В. Г. Панченко; ред. В. В. Грибовський. Вип. 4. Дніпропетровськ: Пороги, 2008. 201 с.
98. Козацькі січі (нарис з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред.), Т. Чухліб (упорядн.) та ін. НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ; Запоріжжя, 1998. 252 с.
99. Козловський А. О. Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській Січі. // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. Вип. 1. К., 1992. С.15-25.
100. Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра // Археологія. 1991. № 4. С. 43-57.
101. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. 387 с.
102. Кононенко В. «Договори та постанови» 1710 р. і «відновлення давнього з панством Кримським братерства, союзу військового і підтвердження вічної приязні» // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 261-274.
103. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / Упорядник В. Мільчев. Запоріжжя: Видавництво ВАТ “Мотор Січ”, 2004. 80 с.

104. Косенко Л. О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі. Вид. 2-ге, доопр. ВД «ШКОЛА», 2013. 680 с.
105. Кривицька О. В. Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико-методологічні аспекти. // Наукові записки ІПіЕНД ім. ФЕ Курбаса НАН України. 2015. С. 173-197.
106. Криlach К. І. Задунайська Січ у працях Ф. К. Вовка // Укр. козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Четвертих Всеукр. іст. читань. К.; Черкаси, 1994. С. 165-168.
107. Крупницький В. Задунайська Січ // Енциклопедія українознавства. Львів., 1993. Т.2. С. 712-713.
108. Лаврів П. І. Історія південно-східної України. Львів: Слово, 1992. 150 с.
109. Левітас Ф. Л. Тараненко М. С. Новий довідник: Історія України. Київ: ТОВ «КАЗКА», 2012. 6-е вид., стереотипне. С. 326-328.
110. Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). Запоріжжя: РА ТанDEM-У. 2001. 64 с.
111. Лиман І. І., Константінова В. М. Матеріали про Азовське козацьке військо в щоденниках «бердянського літописця» В. Крижанівського. // Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень. Вип. 4. Дніпропетровськ: "Пороги", 2008. С. 124-128.
112. Липа Ю. Призначення України. Друге незмінене видання. Накладом Української Книгарні «Говерля». Нью-Йорк. 1953. 307 с.
113. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В. 2. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін. К.: Основи. 1994. 554 с.
114. Луняк Євген. Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія / Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. 508 с.
115. Маленко Л. М. Йосип Гладкий: людина і діяч // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна

- XVIII–XIX століття. Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 1999. Вип. 4 (5). С. 240-251.
116. Маленко Л. М. Козацькі станиці та хутори південної України в XIX ст. // Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень. Вип. 4. Дніпропетровськ: "Пороги", 2008. С. 112-123.
 117. Малоросійські справи. Описи фонду № 124 Російського державного архіву давніх актів / Упоряд. Тетяна Таїрова-Яковлєва; наук. ред. і передм. В. О. Щербак; відп. за вип. В. Й. Соловійова. Київ : Вид-во "КЛІО", 2021. 651 с. : табл. – (Джерела; т. 2).
 118. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст.: Колективна монографія / Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю. та ін.. Київ: ІУАД, 2018. 344 с.
 119. Мільчев В. Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / ред. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. К., 2006. Т. 1. 591 с.
 120. Мільчев В. І. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785-1790 рр.: (дослідж. та матеріали) / Запоріз. наук. т-во ім. Я. Новицького, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запоріз. від-ня, Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських, Запоріз. філ. Запоріжжя: Тандем-У, 2007. 170 с.
 121. Мільчев В. І. Запорозьке козацтво у підданстві Гіреїв (1709/11 – 1734) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2009. Вип. XXVI. С. 217-223.
 122. Мільчев В. І. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2009. 108 с.

123. Могульова С. М. Нові дані з історії Задунайської Січі // Пробл. історії запороз. Козацтва в сучас. іст. науці та музейній практиці: Матеріали першої респ. наук.-практ. конф. Д., 1990. С. 149-153.
124. Могульова С. М. Перші кроки Задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 1996. № 2. 111 с.
125. Нікічук В. Фронтір та його складові в історичній географії України. // Чорноморська минушина. Вип. 16. 2021. С. 113-118.
126. Оленковський М. П. Археологічні пам'ятки Бериславського району Херсонської області. Археологічна карта. Херсон : Айлант, 2007. 108 с.
127. Павленко В. Я. Запорозьке козацтво на території Херсонщини. Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2014. 79 с.
128. Паталах О. Ю. Відлуння Великого Степу. Історія Північного Причорномор'я в особах. Херсон: Наддніпряночка, 2009. 200 с.
129. Паталах О. Ю., Голобородько Ю. К. Форпости козацької волі. Херсон. обл. орг. Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. Херсон : Ред.-вид. від., 1992. 28 с.
130. Петрашина П. Д. Керамічні вироби з території Кам'янської Січі (за матеріалами археологічних досліджень 1972-2009 років) // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції "Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці". Спец. вип. Запоріжжя, 2011. С. 334-339.
131. Пилипенко В. Східне обличчя козака Мамає: східні впливи та українське козацтво // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Історичні науки. 2015. Вип. 134. С. 18-23.
132. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. Мюнхен: Дніпрові хвилі, 1965. Т.1. 398 с.

133. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1 (до половини XVII сторіччя). Накладом Українського Видавництва. Мюнхен. 1972. 591 с.
134. Радянська енциклопедія історії України. Том 1: АБАЗИН — ДЕРЖАВЕЦЬ. АН УРСР. К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1969. 562 с.
- 135.Рябінін-Скляревський О. До століття кінця Задунайської Січі Запорозької (1775-1828 рр.) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Укр. АН. 1929. Ч. 4-5: Секція соціально-історична. С. 59-64.
- 136.Рябінін-Скляревський О. Задунайська Січ в народних переказах і письменстві // Наук. зб. за рік 1928. К., 1928. С. 108-138.
- 137.Рябінін-Скляревський О. Запорозькі бунти дунайців 1771-1774 рр. і початок Задунайського Коша // Наук. зб. за рік 1927. Зап. Укр. наук. т-ва в Києві: Іст. секція / Під ред. М.Грушевського. Т.26. К., 1927. С. 65-83.
- 138.Рябінін-Скляревський О.О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. / Малинова Г.Л.,Сапожников І.В. А.А. Рябинин-Скляревський. Матеріали к биографии. Одеса, 2000. С. 83-178.
- 139.Сапожников І. В. Задунайська січ в Дунавцях за спогадами останнього запорозького кошового отамана Йосипа Гладкого// Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Південна Україна XVIII-XIX століття. Запоріжжя: Тандем-У, 2001. Вип.6. С. 249-254.
- 140.Сапожников І. В. Матеріали з історичної географії та етнографії дельти Дунаю (до 170-річчя скасування Задунайської Січі): монографія / відп. ред. Г. В. Сапожникова, пер. з рос. Т. С. Приходченко; Буго-Дністровська експедиція ІА НАН України, Перша українська гімназія, ПП «Петро Екзотик». Іллічівськ: 2-е вид., перероб. і доп. 1998. 72 с.
- 141.Середа О. Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного

- розвитку // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Зб. наук. праць. Вип. 4. Одеса, 2008. С. 55-72.
- 142.Симоненко І. Сучасний стан пам'ятних місць українського козацтва на Низовому Дніпрі / Ігор Симоненко, Олена Титова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 9. К., 2000. С. 9–10.
- 143.Симоненко Р. Г. Айнали-Кавакська конвенція 1779 // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с.
144. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова та коментарі Г.К.Швидько; Пер. з рос. Т. С. Завгородньої; Худож.-іл. О. М. Бузилов. Дніпропетровськ: Січ, 1994. 678 с.
- 145.Служинська І. Донщина як ареал порубіжжя й історична земля. // Регіональна історія України. Вип. 5. 2011. С. 121-132.
- 146.Сокульський А. О. Дніпровська археологічна експедиція 1974 р. Дослідження Кам'янської Січі: Щоденник. НА НЗХ. 1974. № 81. 129 с.
- 147.Телегін Д. Я. Археологічні дослідження на Олешківській Січі у 1991 – 1992 рр. / Дмитро Телегін, Василь Бойко // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. Вип. 2. К., 1993. С. 40–43.
- 148.Телегін Д. Я. Археологічні дослідження Олешківської козацької Січі / Д. Я. Телегін, О. М. Титова // Україна і Туреччина: Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки. К.: Шлях, 2003. С. 67-68.
- 149.Телегін Д. Я. Часи козацькі. Січі Запорозькі. К., 1997. С. 30–50.
- 150.Титова О. М. Археологічне вивчення Олешківської Січі Низового Дніпра // Краєзнавство. 2011. С. 240-247.

- 151.Титова О. М. Відтворення нерухомих пам'яток українського козацтва. До постановки питання // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. К.: Шлях, 2002. Вип. 11. С. 81-84.
- 152.Титова О. М. Дослідження куреня на Олешківській Січі / Олена Титова, Василь Бойко // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. Вип. 4. К., 1995. С. 5–9.
- 153.Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. К.: Інститут історії України. 2014. 671 с.
- 154.Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань / Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), О. І. Гуржій, В. М. Матях (відп. секр.), А. Г. Морозов, В. М. Ричка, А. Ю. Чабан, Т. В. Чухліб, Ф. П. Шевченко. НАН України. Інститут історії України; Черкаський державний педагогічний інститут. Вип. 5. Київ; Черкаси, 1995. 220 с.
- 155.Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. Вип. 1 / Відп. ред. В. А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. 463 с.
- 156.Чміль Л. В. Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI – XVIII ст. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. К., 2010. С. 4–10.
- 157.Чорновол І. П. Компаративні фронтити: світовий і вітчизняний вимір [Монографія] / Наук. ред. Зашкільняк Л. К.: Критика, 2015. 376 с.
- 158.Чорновол І. П. Фредерик Джексон Тернер і концепція фронтиру. // Регіональна історія України. Вип. 5. 2011. С. 75-100.
- 159.Чухліб Т. В. Яський мирний договір 1792 (1791) // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН

- України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2013. 688 с.
- 160.Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. К.: Видавничий дім "KM Academia", 2000. 300 с.
 161. Яворницький Д. І. Запорозжя в залишках старовини і переказах народу: [у 2 ч.]. Вид. 3-тє, випр. і допов. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. 2005. 401 с.
 - 162.Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 Т. / Пер. з рос. І.І. Сварника; Упоряд. Іл. О.М. Апанович. Львів: Світ. 1990. Т. 1. 319 с.
 - 163.Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 Т. Т.2 . Львів: Світ. 1991. 392 с.
 164. Яворницький Д. І. Кошовий отаман Осип Михайлович Гладкий. // «Ювілейний збірник на пошану академіку М. С. Грушевському з нагоди його 60-річчя», К., ВУАН, 1927 р., т. 1. С. 298-304.
 - 165.Яворницький Д. І. Число и порядок запорожских сечей. Число и порядок запорожских сечей // Киевская старина. Т. IV. 1884. С. 589-608.
 166. Абаза К. К. Казаки. Донцы, уральцы, кубанцы, терцы: очерки из истории и стародав. казац. быта в общедоступ. изложении, для чтения в войсках, семье и школе: с рис. и виньетками. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Изд. В. Березовский, 1899. [4]. 368 с.
 - 167.Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. К.: Час.1993. 656 с.
 168. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX в. Военно-экономический потенциал России / АН СССР. Ин-т истории СССР. М.: Наука, 1973. 616 с.
 - 169.Вертильяк М. І. Записки одесского общества истории и древностей. Т. I. Одесса, 1844. 670 с.

- 170.Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон. 1903. Кн. 1. 178 с.
- 171.Гошкевич В. И. Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. Херсон. 1912. Вып. 2. 86 с.
- 172.Гошкевич В. И. Летопись музея за 1913 год. Вып. 5. Херсон: Изд. гор. упр., 1915.
173. Ефименко А. Я. История Украины и ее народа. Санкт-Петербург: Обществ. польза, 1907. 174 с.
- 174.Забелин И. История русской жизни. Т.1. М. 1876. 674 с.
- 175.Ильинский В. Е. Новые данные о куренях Каменской Сечи (охранные раскопки 2009 года) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. 2013. Вип. 22, ч. 1. С. 79-85.
- 176.Ильинский В. Е. Отчет о работе археологической экспедиции НЗХ на Каменской Сечи и о. Тягинь (Бериславского района, Херсонской области). НА НЗХ. № 679. 157 с.
- 177.Ильинский В. Е. 1989. Отчет об исследованиях на Каменской Сечи в 1989 г. Науковий архів ІА НАНУ.
178. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Запорожская область / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. К. 1981. 726 с.
- 179.Лазаревский А. С. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // Киевская старина. 1891. № 11, ноябрь. С. 295-299.
- 180.Лупулеску. Русские колонии в Добрудже: историко-этнографический очерк//Невичерпні джерела пам'яті. Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. Одеса, 1998. 200 с.
- 181.Малинова Г. Л., Сапожников И. В. Рябинин-Скляревский А. А. Материалы к биографии. Одеса, 2000. С. 83-178.
- 182.Найдена Олешковская Сечь // Рабочая газета. К., 1990. С. 209–210.

183. Сапожников И. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. Ин-т археологии НАН Украины [и др.]. Одесса: ОКФА, 1998. 270 с.
184. Сапожников И. В. Начало Задунайской Сечи: Дунайская паланка и Кош в Катырлезе (1776 – 1795 гг.) // Архів. Документ. Історія. Сучасність. Одеса: Друк, 2001. С. 245-256.
185. Советская историческая энциклопедия. Т. 1: ААЛТОНЕН-АЯНЫ. М.: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1961. 1024 с.
186. Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. / Отв. ред. М.А. Усманов. 2-е изд, испр и доп. Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость». 2016. 764 с.
187. Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Издательство Вече, 2013. 576 с.
188. Яворницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. СПб., 1888.
189. Lattimore O. Studies in Frontier History; Collected Papers 1928–1958. London: Oxford University Press, 1962. 565 p.
190. McNeill W. Europe's Steppe Frontier. 1500-1800. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1964; ejusd. The Pursuit of Truth. A Historian's Memoir. 264 p.
191. Prescott R. V. The Geography of Frontiers and Boundaries. Routledge. London. 2014. P. 192.

РЕЗЮМЕ

до дипломної роботи на тему

«Військові формування Великого Степового кордону на українських
територіях (1711-1864 рр.)»

студентки історичного факультету

Зубревої Анастасії

У даній магістерській дипломній роботі нами було комплексно проаналізовано трансформаційні процеси у військово-політичній, соціально-економічній та культурній сферах козацьких формувань: Кам'янської, Олешківської, Задунайської Січей та Азовського козацького війська. Дослідження підтверджує, що доля цих спільнот нерозривно пов'язана з динамікою «закриття» Великого Степового Кордону, який еволюціонував від буферної зони до простору імперського контролю. Встановлено, що Кам'янська, Олешківська та Задунайська Січі втілювали етапи тактичної автономії під османо-кримською протекцією, тоді як Азовське козацьке військо символізувало фінальну фазу, інтегруючись у російську військово-адміністративну систему. Уперше в українській історіографії здійснено комплексний порівняльний аналіз цих формувань у контексті фронтірних студій. Зрештою, робота доводить, що незворотне поглинання локальної козацької автономії імперською централізацією є закономірним відображенням «закриття» Степового Кордону.

Ключові слова: козацтво, Великий Степовий Кордон, Січі, Російська імперія, Османська імперія.

The summary of the diploma work

«Military formations of the Great Steppe Border on Ukrainian territories
(1711-1864)»

of the student of the Faculty of History

Zubreva Anastasia

This Master's thesis provides a comprehensive analysis of the transformational processes in the military-political, socio-economic, and cultural spheres of Cossack formations: the Kamianska, Oleshkivska, and Zadunayska Siches, and the Azov Cossack Host. The research confirms that the destiny of these communities is inextricably linked to the dynamics of the «closing» of the Great Steppe Frontier, which evolved from a buffer zone into an area of imperial control. It is established that the Kamianska, Oleshkivska, and Zadunayska Siches embodied stages of tactical autonomy under Ottoman-Crimean protection, whereas the Azov Cossack Host symbolized the final phase, integrating into the Russian military-administrative system. For the first time in Ukrainian historiography, a comprehensive comparative analysis of these formations has been carried out within the context of frontier studies. Ultimately, the thesis demonstrates that the irreversible absorption of local Cossack autonomy by imperial centralization is a natural reflection of the "closing" of the Steppe Frontier.

Keywords: Cossacks, Great Steppe Frontier, Siches, Russian Empire, Ottoman Empire.